

**DİN, MEZHEP VE MİLLİ KİMLİK UNSURLARI
BAĞLAMINDA İRAN-AZERBAYCAN
İLİŞKİLERİNİN TEMEL MESELELERİ**

**2024
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER**

Ali AGHAYEV

**Danışman
Prof. Dr. Ali ASKER**

**DİN, MEZHEP VE MILLİ KİMLİK UNSURLARI BAĞLAMINDA İRAN-
AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNİN TEMEL MESELELERİ**

Ali AGHAYEV

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali ASKER**

**T.C.
Karabük Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında
Yüksek Lisans Tezi
Olarak Hazırlanmıştır**

**KARABÜK
Aralık 2024**

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	4
DOĞRULUK BEYANI	5
ÖNSÖZ	6
ÖZ	7
ABSTRACT.....	8
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	9
ARCHIVE RECORD INFORMATION	10
KISALTMALAR	11
ARAŞTIRMANIN KONUSU	12
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	12
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	12
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM	13
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	13
1. İRAN'IN JEPOLİTİK YAPISI	14
1.1. İran'ın Yüzölçümü ve Coğrafi Yapısı	14
1.2. İran'ın Demografik Yapısı ve Temel Etnik Unsurlar.....	16
1.2.1. Azerbaycan Türkleri	18
1.2.2. Farslar	21
1.2.3. Kürtler	23
1.2.4. Araplar.....	24
1.2.5. Beluçlar	26
1.2.6. Lorlar	28
1.3. İran'ın Devlet Yapısı.....	29

1.3.1. Genel Karakteristik	29
1.3.1. Rehber (Dini Lider)	31
1.3.2. Cumhurbaşkanı	33
1.3.3. Uzmanlar Meclisi (Meclis-e Hobrehan-e Rehberi)	34
1.3.4. Anayasa Koruyucular Konseyi (Şura-ye Nigehban)	35
1.3.5. İslami Şura Meclisi (Meclis-e Şura-e İslami)	37
1.3.6. Düzenin Maslahatını Teşhis Konseyi (Mecma-i Teşhih-e Maslahat-e Nezam)	38
1.3.7. Milli Güvenlik (Silahlı Kuvvetler ve Devrim Muhafızları)	39
2. İRAN'DA AZERBAYCAN TÜRK KİMLİĞİ	42
2.1. İran'da Türk Varlığı ve Türk Hanedanları	42
2.1.1. Genel Olarak İran'da Türkler	42
2.1.2. Safeviler Dönemi	43
2.1.3. Nadir Şah Afşar Dönemi	46
2.1.4. Kaçarlar Dönemi	47
2.2. Azerbaycan Milli Kimliğinin Parçalanması (Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları)	50
2.3. Modernleşme Döneminde Azerbaycan Türkleri	53
2.3.1. Settar Han ve Meşrutiyet Mücadelesi	55
2.3.2. Şeyh Muhammed Hıyabani ve Azadistan	58
2.3.3. Seyid Cafer Pişeveri ve Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-1946) ..	61
3. İRAN-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNİN TEMEL MESELELERİ VE KİMLİK YAKLAŞIMININ ETKİSİ (1991-2024)	68
3.1. İran-Azerbaycan İlişkilerinin Başlangıç Dönemi	68
3.2. Azerbaycan'ın Toprak Bütünlüğü ve İran'ın Tutumu	72
3.2.1. I. Karabağ Savaşı Dönemi	72
3.2.2. II. Karabağ Savaşı Dönemi	75
3.3. Hazar Krizi ve Çözümü	79
3.4. Azerbaycan Toplumunda İran'ın Etkisi ve İstihbarat Faaliyetleri ..	83
3.5. II. Karabağ Savaşı Sonrası İran-Azerbaycan İlişkileri	86
3.5.1. Azerbaycan'ın Antiterör Operasyonu	90
3.5.2. Zengezur Koridoru Krizi	94
SONUÇ	98

KAYNAKÇA.....	102
ŞEKİLLER LİSTESİ	113
HARİTALAR LİSTESİ	114
EKLER LİSTESİ.....	115
ÖZGEÇMİŞ	130

TEZ ONAY SAYFASI

Ali AGHAYEV tarafından hazırlanan “Din, Mezhep ve Milli Kimlik Unsurları Bağlamında İran-Azerbaycan İlişkilerinin Temel Meseleleri” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Ali ASKER

.....

Tez Danışmanı, Uluslararası Siyaset Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 26/11/2024

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi Abdul Samet ÇELİKÇİ (KBÜ)

.....

Üye : Prof. Dr. Ali ASKER (KBÜ)

.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Nazrin ALİZADA (MKÜ)

.....

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans derecesini onamıştır.

Doç. Dr. Zeynep ÖZCAN

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Ali AGHAYEV

İmza :

ÖNSÖZ

Lisansüstü çalışmalarım boyunca tecrübe ve zengin bilgi birikimiyle bana danışmanlık yapan, tez yazarken karşılaştığım zorluklarda bana yardımcı olan değerli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Ali ASKER'e, yazdığım tezin değerlendirilmesinde emekleri olan jüri üyeleri, Dr. Abdul Samet ÇELİKÇİ ve Dr. Nazrin ALİZADA hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak tez yazım aşamasında her konuda desteğini esirgemeyen aileme ve arkadaşlarıma teşekkür ederim.

ÖZ

Tarihe bakıldığında Azerbaycan Türkleri tarafından bölgede farklı zamanlarda değişik devletlerin kurulduğu görülmektedir. Safeviler, Afşarlar, Kaçarlar gibi Türk devletlerinin uzun yıllarla yönettiği coğrafya yaşanan savaşlar sonucunda Kaçar Hanedanı döneminde Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmaları ile bölünmüştür. Bu antlaşmalarla bölgenin en önemli etnik faktörü olan Azerbaycan Türkleri birbirinden ayrılmış ve Azerbaycan milli kimliği parçalanmıştır. Bu minvalde Aras Nehri'nin kuzeyinde kalan kısım Rusya'nın, güneyinde kalan ve "Güney Azerbaycan" olarak adlandırılan bölge ise İran'ın yönetiminde kalmıştır. Bunu takiben Kaçar Hanedanı dağıldıktan sonra Pehlevi Hanedanı İran tahtına oturmuş ve Azerbaycan Türklerine karşı asimilasyon politikaları bu dönemden itibaren daha sık uygulanmaya başlanmıştır. Bu politikalara karşı çıkan Azerbaycan Türkleri 1945'te Seyit Cafer Pişeveri önderliğinde Güney Azerbaycan Milli Hükümetini kurmuş, ancak bu hükümet, bir yıl sonra, yani 1946 yılında son bulmuştur.

1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Kuzey Azerbaycan bağımsızlığını yeniden kazanmıştır. 1991 yılında İran İslam Cumhuriyeti Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımış ve iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin temeli atılmıştır. Ortak tarihi mirası ve pek çok kültürel değerleri paylaşan iki ülke, devlet yapısı ve yönetim açısından birbirinden oldukça farklıdır. İslam Devrimi ile İslami yönetim şeklini benimseyen İran ve onun tam aksine seküler bir devlet olan Azerbaycan arasında siyasi, hukuki ve yönetsel açıdan derin farklılıklar bulunmaktadır. Ayrıca bu iki devlet arasında zaman zaman Güney Azerbaycan meselesi de bazen açıktan, bazen de dolaylı yoldan bir sorun haline gelmektedir. 2020'de yaşanan 44 günlük II. Karabağ Savaşı ve Azerbaycan'ın kazanmış olduğu mutlak zafer Kafkasya'daki dengeleri değiştirirken, iki ülke arasındaki ilişkileri yeni boyuta taşımıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan; İran; Güney Azerbaycan; Mezhep; Milli Kimlik

ABSTRACT

Looking at history, we see that different states were established in the region by Azerbaijani Turks at different times. The geography ruled by Turkic states such as the Safavids, Afshars and Qajars for many years was divided by the Gulistan (1813) and Turkmenchay (1828) treaties during the Qajar period as a result of wars. With these agreements, the Azerbaijani Turks, the most important ethnic factor of the region, were separated from each other, and the Azerbaijani national identity was divided. In this context, the northern part of the Aras River remained under the control of Russia, and the southern part, called "Southern Azerbaijan", was under the control of Iran. After that, after the collapse of the Qajar dynasty, the Pahlavi dynasty sat on the throne of Iran, and from this period, the policy of assimilation against the Azerbaijani Turks began to be implemented more often. Azerbaijani Turks opposed to these policies established the National Government of South Azerbaijan under the leadership of Sayyed Ja'far Pishevari in 1945, but this government ended a year later, in 1946.

With the collapse of the Soviet Union in 1991, Northern Azerbaijan regained its independence. In 1991, the Islamic Republic of Iran recognized the independence of Azerbaijan and established diplomatic relations between the two countries. The two countries, which share a common historical heritage and many cultural values, are quite different from each other in terms of state structure and governance. There are deep political, legal, and administrative differences between Iran, which adopted the Islamic form of government with the Islamic Revolution, and Azerbaijan, which is a secular state. In addition, the issue of South Azerbaijan sometimes becomes a problem between these two states, sometimes openly, sometimes indirectly. In 2020, the 44-day Second Karabakh war and the absolute victory of Azerbaijan changed the balance in the Caucasus and brought the relations between the two countries to a new level.

Keywords: Azerbaijan; Iran; South Azerbaijan; Sect; National Identity

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Din, Mezhep ve Milli Kimlik Unsurları Bağlamında İran Azerbaycan İlişkilerinin Temel Meseleleri
Tezin Yazarı	Ali AGHAYEV
Tezin Danışmanı	Prof. Dr. Ali ASKER
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	26/11/2024
Tezin Alanı	Uluslararası İlişkiler
Tezin Yeri	UNIKA/IGP
Tezin Sayfa Sayısı	130
Anahtar Kelimeler	Azerbaycan; İran; Kimlik; Mezhep; Milli Kimlik

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Basic Issues of Iran-Azerbaijan Relations in the Context of Religion, Sect, and National Identity Elements
Author of the Thesis	Ali AGHAYEV
Advisor of the Thesis	Prof. Dr. Ali ASKER
Status of the Thesis	Master's Thesis
Date of the Thesis	26/11/2024
Field of the Thesis	International Relations
Place of the Thesis	UNIKA/IGP
Total Page Number	130
Keywords	Azerbaijan; Iran; South Azerbaijan; Sect; National Identity

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADF	: Azerbaycan Demokratik Fırkası
AHC	::Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
BM	: Birleşmiş Milletler
CIA	:Central Intelligence Agency
GAMOH	: Güney Azerbaycan Milli Uyanış Harekatı
HAMAS	: Hareket-ül Mukavemetül İslamiyye
İİC	: İran İslam Cumhuriyeti
İCP	: İslami Cumhuriyet Partisi
İHA	: İnsansız Hava Araçları
NATO	: North Atlantic Treaty Organization
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Tez çalışmasının konusu “Din, Mezhep ve Milli Kimlik Unsurları Bağlamında İran -Azerbaycan İlişkilerinin Temel Meseleleri” olarak belirlenmiştir. Bu çalışmada Azerbaycan Türklerinin tarihi kültürü, bağımsızlık mücadeleleri ele alınmış ve Azerbaycan ile İran arasındaki diplomatik ilişkiler hakkında bilgiler aktarılmıştır. Ayrıca çalışma konusu çerçevesinde ülke ve toplum olarak iki yere parçalanan Azerbaycan Türklerinde ulusal bütünlük meselesi ele alınmış ve onun yükseliş evresini yaşadığının altı çizilmiştir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu araştırmanın amacı İran-Azerbaycan ilişkilerini dini (mezhepsel) ve kimlik açısından incelemek ve her faktörün ikili ilişkiler üzerindeki etki düzeyini belirlemektir. Din ve etnik unsur (ulusal kimlik) her bir toplumun iki önemli kimlik belirleyicisidir. Bu bağlamda Güney ve Kuzey Azerbaycan Türkleri tarihi ayrışma süreçlerini yaşamalarına rağmen millet anlamında bir bütün olarak kabul edilmektedir. Zira onların etnik kimlikleri aynı olduğu gibi bu ayniyet kapsamında uluslaşma sürecini tamamlamışlardır. Her iki toplum Müslümandır; ancak, Kuzey Azerbaycan nüfusunun yaklaşık üçte biri İslam’ın Şii mezhebine inansa da onlar seküler bir devlet kuruculuğunu gerçekleştiren, aydınlanma sürecini yaşayarak nihayetinde ulus devlet kuran bir topluma dönüşmüştür. Bu husus İran’ın mezhep odaklı ideolojik temeli ve siyasi vizyonu ile çelişirken, ikili ilişkileri de etkilemektedir. Günümüzde Azerbaycan-İran ilişkilerinde yaşanan gelişmeler tez çalışmasını güncel ve önemli kılmaktadır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Gerek nicel gerekse nitel yöntemlerle araştırmaya elverişli olan uluslararası ilişkiler çalışmalarında sayısal ve istatistiksel verilerin değil, daha ziyade sözel ve betimleyici verilerin tercih edildiği bilinen bir gerçekliktir. Bu nedenle çalışmanın konusu ve içeriğine bağlı olarak her iki yöntem bir arada kullanılmış ve tez kapsamında karma analiz metodu benimsenmiştir. Buna müteakip tez çalışması alan kaynakları üzerinden tarama-inceleme yöntemiyle yürütülmüş; konuyla ilgili

Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçe, Rusça ve İngilizce yayımlanan bilimsel makale, tez, kitap, rapor, tebliğ, basın yazıları ve resmi internet sayfalarında yer alan bilgilerden yararlanılmıştır.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM

Tez kapsamında sorunsalı belirlemek ve çözüme kavuşturmak için konuya ilişkin belli başlı sorular üzerinden bir çalışma tasarlanmıştır. Bu soruların amacı, öncelikle İİC'nin karakteristiğini belirlemek, etnik ve sosyal yapısının tablosunu çizmek, Azerbaycan ile ilişkilerinin temel konularını ele almak, nihayetinde bu ilişkileri yorumlamaktır.

Tez başlığını içeren bir bölüm ve alt başlığa lüzum görülmeden ikili ilişkilerin karakteri çalışma boyunca din ve millet kimliğine atıfta bulunularak ilerleme kat edilmiştir. Bu doğrultuda tezin hipotezi şu şekilde kurgulanmıştır: İİC Azerbaycan'a yönelik politikasında tutarsız ve istikrarsız bir yol izlemekte olup, “mezhep kardeşliği” teziyle etkisini kullanmaya çalışmaktadır. Ancak seküler yapıya sahip olan ve milliyetçi tutum sergileyen Azerbaycan toplumu üzerinde bu siyasetin herhangi etki oluşturmadığı görülmektedir. İran'ın II. Karabağ Savaşı'ndaki tutumu bu durumu daha da belirgin hale getirmektedir.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Tezin kapsamı konu olarak üç başlık altında sınırlandırılmıştır. Bunlardan birincisi İran'ın jeopolitiği, demografik durumu ve yönetsel yapısına ilişkindir. İkinci başlık altında yer alan konular İran'daki Türk hanedanlarını ele almaktadır ki bu bölüm doğrudan Türk kimliğiyle bilinen Safeviler ve sonraki Türk hanedanları, ayrıca modern dönemin siyasi gelişmeleri ve liderlerin faaliyetleri ile sınırlandırılmıştır. Üçüncü başlık altında II. Karabağ Savaşı ve sonrası gelişmeler ele alınmıştır ki bu bölüme de İran dış politikası ekseninde yer alan konulara sınırlanmalar getirilmiştir. Tez çalışması yöntem olarak herhangi anket ve mülakat yoluna başvurulmadan tamamlanmıştır.

1. İRAN'IN JEPOLİTİK YAPISI

1.1. İran'ın Yüzölçümü ve Coğrafi Yapısı

İran yaklaşık, 1.685,195 km²'lik yüzölçümüyle ortalama 1200 metre deniz seviyesinden yükseklikte yerleşen bir ülkedir. Bu nedenle İran coğrafi bakımdan Orta Doğu bölgesinde Türkiye'den sonra ikinci, hatta bazı strateji uzmanlarına göre ise birincidir. Ancak Türkiye'nin Doğu ve Batı arasında yatay şekilde yer alan coğrafi konumunun sağladığı avantajlara karşı İran'ın yatay ve dikey konumu bu ülkeye jeopolitik ve jeostratejik bakımdan farklı değerler katmaktadır.¹

Fiziki açıdan ülkenin en alçak noktası Lut Çölü'dür ve alçaklığı 56 metredir. En yüksek nokta ise 5610 metre olan Elbruz Sıradağlarının arasında olan Demavend Dağı'dır. Ülkede engebeli ve dağlık alanların yanı sıra çöller ve düzlükler de bulunmaktadır. İran topraklarının %55'lik kısmı otlak, %23'lük kısmı çöl, %14'lük kısmı ekilebilir ve %8'lik kısmı ise ormanlık alanlardan oluşmaktadır.²

Başkenti Tahran olan İran Güneybatı Asya'da konumlanarak, Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, Ermenistan, Irak, Pakistan, Afganistan ile kara sınırları bulunmaktadır. Ayrıca kuzeyden Hazar Denizi ve güneyden Umman ve Basra Körfezine çıkışı olduğundan bu ülke jeopolitik açıdan önem arz etmektedir.³ Bunun yanı sıra Orta Asya ve Türkiye ile Avrupa enerji koridorunun tam merkezinde yer alması ve kendi doğal kaynaklarını Hürmüz boğazı vasıtasıyla tüm dünyaya taşıması İran'ın jeopolitik gücünü ortaya koymaktadır. Çünkü İran, Doğu ve Avrupa arasında köprü olmakla birlikte, aynı zamanda Kafkaslar ve Orta Asya'daki ülkelerin deniz yolu ulaşımı içinde önemli bir konuma sahiptir.⁴

Böyle bir jeopolitik kavşakta yerleşen bir devlete avantaj sağlayan faktörler nelerdir? Aslında İran'a en büyük jeopolitik avantaj sağlayan faktörler yukarıda da değinildiği üzere ticaret yolları güzergâhında yerleşmesi ve yer altı zengin kaynaklara sahip olmasıdır. İran ticari güzergâhlara, enerji geçiş yollarına ve Basra körfezi gibi

¹ Metin Erendor, *İran'da Türk Kimliği*, Kamer Yayınları, İstanbul, 2018, s. 39-40.

² DAKA İran Masası, Coğrafya ve İklim, <https://www.dakairanmasasi.com/discover-iran/genel-bakis/coğrafya-ve-iklim> [Erişim tarihi: 15.06.2024].

³ Seyit Ali Budulgan, "Ülke tanıtımı: İran", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:5, Sayı:2, 2021, (ss.221-226), s.222.

⁴ Oğuzhan Çelik, *"İran'da Türk Etnik Yapısı ve İran'da Türk Milliyetçiliği Hareketleri"*, (Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya, 2018, s.17

çok önemli ulaşım koridorlarına sahip olan bir ülkedir. Diğer taraftan petrol ve doğalgaz rezervleri açısından çok zengin olan, aynı zamanda bu enerji kaynaklarının geçiş güzergâhı görevini üstlenen Hazar havzasında yer almak da İran'a jeopolitik bakımdan büyük önem kazandırmaktadır.

Bu bağlamda İran'ın komşular ile ortak 28 petrol ve doğal gaz sahasına sahip olduğu bilinmektedir. Bu sahalardan yaklaşık 15'i Basra Körfezi'nde yer alırken diğer 13 saha ise karadadır. Ayrıca bu ortak sahalarla ilgili bilgiler çok paylaşılmamaktadır. Buna sebep ise İran Milli Petrol Şirketi'nin 2010'da yayınladığı sahalara hakkında bilgilerin kısıtlı olmasıdır.⁵

İran'ın ulaşım güzergâhlarının Kafkasya, Ortadoğu, Asya ve Avrupa'ya çıkması yakındaki ülkelerle olan bağları güçlendirme, bu kıtalardan herhangi birinde çıkacak bir olay zamanı İran'ı da bağlayan bir etki oluşturma ve aynı zamanda İran'a karşı uygulanan yaptırımlardan en düşük seviyede etkilenme gibi ekonomik, siyasi ve kültürel açıdan kazanç sağlamıştır.⁶

Yukarıda vurgulananlardan anlaşıldığı üzere İİC, sahip olduğu jeostratejik özelliklerinden dolayı daima adından bahsettiren bir devlet olmuş ve tarihin farklı evrelerinde kendine özgü değişim yolundan geçmiştir. Bunda Safevi Devleti'nin kurulmasıyla İslam'ın Şii mezhebini benimsemesinin büyük etkisi olmuştur.⁷ Bununla birlikte İran, İslam Dünyası içerisinde farklı bir konuma geçmiş ve özellikle 1979 yılında yaşanan İslam Devrimi Şiiliği ülkenin resmi politik aracı konumuna getirmiştir. Bu dönemden itibaren devlet siyasetinde Şii mezhebini ön plana çıkaran İran diğer ülkelerde azınlık olarak yaşayan Şii inancına mensup toplulukları da etkisi altına alarak yayılcı bir politika izlemeye çalışmıştır. Çünkü Batı ile her zaman karşı karşıya gelerek zıt bir politika izleyen İran kendisini İslam dünyasının kurtarıcısı olarak nitelendirmektedir.⁸

⁵ Ghorban Azimy, "Energy Geopolitics of Iran", *Anadolu University Journal of Faculty of Economics*, Volume: 3, Issue: 1, 2021, (pp.19-41), p. 24.

⁶ Yunus Eroğlu, "Demografik Özelliklerin İran Jeopolitiğine Etkisi", (Katib Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2016, s.20

⁷ Bu konuda kapsamlı bilgi için bkz: Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safevi Devleti (16. Yüzyıl)*, (Çeviren: Ali Asker), TEAS Press Yayınları, İstanbul 2018.

⁸ Oğuzhan Çelik, s.17.

1.2. İran'ın Demografik Yapısı ve Temel Etnik Unsurlar

Günümüzde İran'a bakıldığında burada birçok etnik grubun yaşadığını görülmektedir. Çünkü İran dil ve etnik çeşitlilik açısından dünyanın on altıncı ülkesidir.⁹ Bununla birlikte İran'da etnik yapı ile ilgili tam resmi istatistikle bulunmamaktadır. Farslardan sonra ülkede yaşayan en büyük grup Azerbaycan Türkleridir. Ancak burada Kürtler, Araplar, Türkmenler, Beluçlar, Afşarlar, Lorlar, Kaşgaylar, Halaçlar, Yahudiler, Süryaniler ve Ermeniler vd. etnik gruplar da yaşamaktadır.¹⁰

Şii mezhebi İran için etnik grupları bir arada tutan güç ve devletin temel yapı taşlarından biridir. Ülkedeki Müslüman grupların %89'nun Şii mezhebine mensupluğu ve Batı karşıtlığının Şii temeline dayanması ülkede toplum anlayışını öne çıkaran önemli faktördür. Aynı zamanda bu kadar etnik çeşitlilik ülkede ayrılıkçılık taleplerini de beraberinde getirmektedir. Ancak buna karşın her etnik grup ayrılıkçılık iddiasında bulunmamaktadır. Örneğin, Azerbaycan Türklerinin talep ve istekleri daha çok demokrasi, insan hakları, dil ve kimlik hakların temin olunması temelindedir.¹¹ Ancak buna karşın Kürtler ve Beluçlar daha çok ayrılıkçı temelli talepleri dile getirmektedirler.¹²

Bunda İran'ın demografik yapısının homojen olmamasının, ülke içinde yaşayan etnik grupların sınır bölgelerinde yerleşmelerinin ve onların sınır ötesindeki soydaşlarının bulunmasının büyük etkisi vardır. Bu nedenle İran için bu konu ülke bütünlüğü açısından tehlike arz etmektedir. Çünkü İran bir yandan kendi komşularını etkilemeye çalışırken, diğer yandan da komşuların İran içerisindeki kendi soydaşlarıyla etkileşimini engellemek amacıyla bazen çatışmaları kışkırtabilmektedir.¹³

Daha önce de söylendiği üzere İran yüzölçümüne oranla yüksek nüfusa sahip ülkelerden biridir. 2015'te yapılan nüfus sayımına göre İran nüfusu yaklaşık 82.1 milyon civarındadır. Nüfusta artış hızının yüksek olması İran'ın 2030 yılında 98

⁹ Раванди-Фадаи Лана Меджидовна, “Этнос, нация, национализм: Иранский взгляд”, *Журнал Ислам на Ближнем и Среднем Востоке*, Номер: 9, 2015, (с. 193-206), с.194.

¹⁰ Türkiye Cumhuriyeti Tahran Büyükelçiliği, 20.06.2017, <https://tahran-be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/254355> [Erişim tarihi: 26.06.2024].

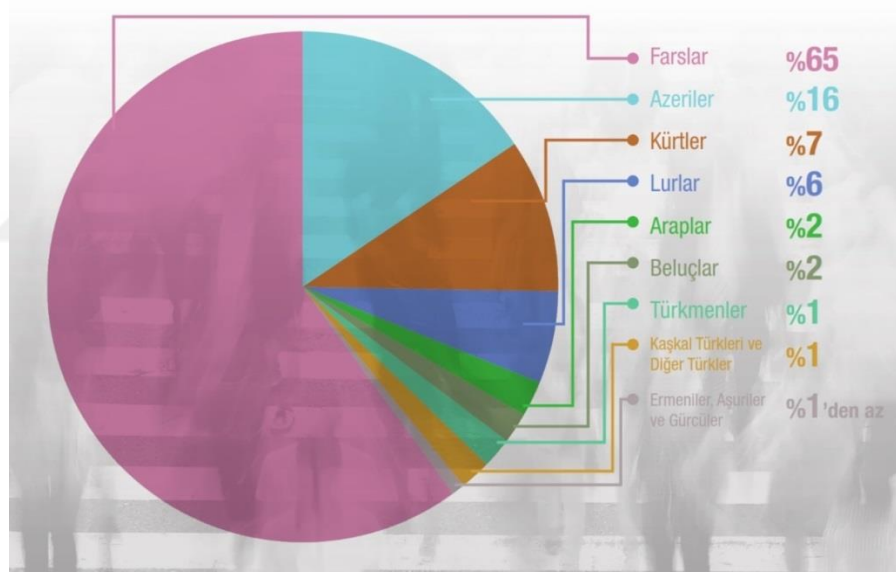
¹¹ Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık taleplerinin görmezden gelinmesi doğru bir yaklaşım değildir. Zira 20. yüzyılda sistemli şekilde örnekleri bulunan bu hareketler farklı biçimlerde tebarüz etmektedir.

¹² Metin Erendor, s. 325-327.

¹³ Раванди-Фадаи Лана Меджидовна, с.204.

milyon olacağı söylemlerini artırmaktadır. İran halkının %99'u İslam dinine mensuptur. İnsanların %89'u Şii mezhebine bağlıken, diğer %10'luk olan kısım Sünni mezhebine aittir. Kalan %1'lik kısım ise Hristiyan, Musevi, Zerdüştlere ibarettir. Kendi içerisinde 11 farklı etnik kökene sahip olan İran, bu yapısıyla demografik açıdan oldukça dinamik bir toplumdur. Ülkede etnik farkı belirleyen esas faktör ise dil unsurudur.¹⁴ Ülkede nüfusun %68,4'ü şehirler, %13,5'i ise köylerde, %0,1'i ise göçebe olarak yaşamaktadır. İran yaş ortalaması açısından dünyadaki en genç ülkeler sırasındadır. Burada ortalama yaşam süresi erkekler için 70, kadınlar için ise 74 olarak tespit edilmiştir.¹⁵

İran idari olarak 31 ostan¹⁶, 241 eyalet, 647 ilçe, 591 kent, 2191 köyden oluşmaktadır.¹⁷

Şekil 1: İran'ın Demografik Yapısı¹⁸

<https://www.dakairanmasasi.com/discover-iran/genel-bakis/etnik-gruplar-ve-diller> [Erişim tarihi: 05.11.2024]

¹⁴ Gökhan Demir, "Güney Azerbaycan'da Bağımsızlık Hareketleri "Güney Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti" Örneği (1945 -1946)", (Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne, 2019, s. 4-5.

¹⁵ İran İslam Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, <https://turkey.mfa.gov.tr/generalcategoryservices/10798> [Erişim tarihi: 26.06.2024].

¹⁶ Ostan Farsçada eyalet anlamına gelmektedir.

¹⁷ Bülent Erdil, "İran'daki Türkçülük akımları ve bu akımların İran'daki etkileri", *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 5, Sayı:2, 2021, (ss. 594-633), s.595.

¹⁸ Bu oranlar arasında özellikle Azerbaycan Türklerinin nüfusuna dair veriler son derece tartışmalı olup gerçeği yansıtmamaktadır. Bu konu bir sonraki bölümde ele alınmıştır.

1.2.1. Azerbaycan Türkleri

İran’da yaşayan Türk milletini ifade etmek için farklı söylemler bulunmaktadır. Azerbaycan Türkü kavramı 1891 yılında Azerbaycan Türkçesinde yayınlanan “Keşkül” gazetesinde kullanılmıştır. Azerbaycanlı ve İran Azerisi gibi söylemler ise Güney Azerbaycan halkına hitaben söylenmektedir.

Güney Azerbaycan İran’ın kuzeybatısında yerleşen bölgedir. Bu bölgede yoğun olarak Türk nüfusu yaşamaktadır. Türk nüfusundan ziyade farklı etnik kökene sahip azınlıklar da bu bölgede ikamet etmektedir. Azerbaycan Türkleri bölgenin yaklaşık %85’lik kısmını oluşturmaktadır. Erdebil, Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan ve Zencan eyaletlerinin büyük çoğunluğunda Azerbaycan Türkleri yaşamaktadır.¹⁹ Bu bölgedeki Türk nüfusuyla ilgili farklı söylemler bulunmaktadır. Nesib L. Nesibli’ye göre Azerbaycan Türkleri İran nüfusunun %40 oluşturmakta ve bu dünyadaki Azerbaycanlıların %75’lik kısmına denk gelmektedir. Bir diğer İranlı araştırmacı Ferhat Hosrokhavar’a göre İran nüfusunun %40’ı Türlerden oluşmaktadır. Mahmut Çöhreganlı ise 2002 yılında yaptığı çalışmasında İran’da Azerbaycan Türkülerinin nüfusunun 32 milyon olduğunu ve 2 milyon Türkmen dâhil bu nüfusun 34 milyonluk bir sayıya ulaştığını belirtmiştir.²⁰ Aynı zamanda Bradley İran’da Azerbaycan Türklerinin nüfusun dörtte birini oluşturduğun dikkat çekerken, Brenda Shaffer ise İran nüfusunun dörtte bir veya üçte birlik kısmının Azerbaycan Türklerinden oluştuğunu belirtmiştir. Bu konuya değinen dönemin İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Salahi 2011 yılında Türkiye’de yaptığı konuşmasında,

Türk milleti bizim kardeşimizdir. Karşılıklı ilişkilerimizin gelişmesinden mutluluk duyuyoruz. Kültürel benzerliklerimiz bu iki toplumu bir araya getirmek için önemli bir etkidir. Neredeyse aynı dili konuşuyoruz. İran’ın yüzde kırkı Türkçe konuşuyor. Bu zaten büyük bir bağ

ifadelerinde bulunmuş ve ülkesindeki yoğun Azerbaycan Türkü nüfusundan bahsetmiştir.²¹

¹⁹ Seçil Özdemir, “Güney Azerbaycan Meselesi: Tarihi ve Kültürel Boyutu”, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, Sayı: 7, 2020, (ss. 359-386), s.361.

²⁰ Alireza Ghouchi, “Güney Azerbaycan Türklerinin Kimlik Mücadelesi: 20. Yüzyıl İran’ında Asimilasyon Siyasetine Karşı Milliyetçilik Hareketleri”, (Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2024, s.78.

²¹ Bilgehan Atsız Gökdağ, “İran Türkleri”, *Yeni Türkiye Dergisi* 53, 2013 (ss.1-11) s.1.

İran'daki Azerbaycan Türklerinin çoğunluğu Aras Nehri'nin güneyinde İran sınırları içinde yaşamaktadır. Güney Azerbaycan Hazar Denizi ile Türkiye arasında yerleşen bir bölgedir. Yüz ölçümü 200.000 km²'dir. Tebriz, Erdebil, Urmiye, Hoy, Selmas, Enzeli, Astara, Culfa, Merend, Halhal, Zencan, Hamedan, Meraga ve Reşt Güney Azerbaycan'ın önemli şehirlerindendir.²²

Azerbaycan topraklarında geçmişten günümüze birçok devlet kurulmuş ve bu toprakların gelişimi Selçuklular ve İlhanlılar zamanına tekabül etmiştir. İlhanlı hâkimiyetinden sonra Timur devletinin hâkimiyetine giren Azerbaycan daha sonra tekrardan Türk devletlerinden olan Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletinin hâkimiyetine girmiştir. Ancak bölgede sonradan oluşan Safevi Hanedanı İran için bir dönüm noktası niteliğindedir. Safeviler döneminde bölgede Şii mezhebi yaygınlaşmış ve mezhep çatışmalarından dolayı bu bölge Safevi ve Osmanlılar arasında çıkan savaşlara sahne olmuştur. Safevi devletinden sonra Türkler Afşar devletini kurarak hâkimiyeti gelmiş, daha sonra ise Kaçar Hanedanlığı ile bölgede hâkimiyet devam ettirilmiştir. Kaçarların zamanında yapılan Gülistan ve Türkmençay antlaşmalarıyla Azerbaycan iki kısma bölünmüş ve bununla da Azerbaycan Türklerinin bir kısmı Aras Nehri'nin kuzeyinde Rusya yönetiminde kalırken, diğer bir kısım ise nehrin güney tarafında İran'da kalmıştır.²³ İran hudutları içinde yaşayan Azerbaycan Türklerinin nüfusları hakkında gerçek bir sayı belirtilmemiştir. Çünkü 1966 ve 1976 yıllarında ülkede yapılan nüfus sayımı zamanı Pehlevi rejimi bilerek İran'daki etnik grupların sayısı hakkında bilgi yayınlamamıştır. 1979'dan sonra yayınlanan İran raporlarında ise ülkedeki Azerbaycan Türklerinin nüfusu 18-20 milyon civarında belirtilmiştir. Bunların en önemli kısmı da başkent Tahran'da yerleşmiştir. Azerbaycan kaynaklarına göre bu sayı 25-30 milyon civarındadır ve başkent Tahran'daki nüfusun 1/3'lük kısmı Azerbaycan kökenli insanlardır.²⁴ Bu rakam 2007'de CIA tarafından yayınlanan raporda %24 olarak gösterilmektedir.²⁵

Sayıları ile ilgili değişik rakamlar söylenen Azerbaycan Türklerinin kökeni hakkında da farklı düşünceler ortaya atılmıştır. Azerbaycan Türkleri ideolojik ve siyasi karışıklığın çok yüksek düzeyde olduğu bir coğrafyada yaşamaktadırlar. Bu da onların

²² Nazrin Alizada, "İran'da Türk Kimliği: Dünü ve Bugünü", 1. Baskı, Kutlu Yayınevi, İstanbul, 2021, s. 308.

²³ Oğuzhan Çelik, ss. 27-28.

²⁴ Aygün Attar, "İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)", s. 232-233.

²⁵ Nazrin Alizada, s.158.

kendileri için oluşturmak istediği kimlik politikalarının zaman zaman Rus ve İran, bazen de diğer Müslüman kavimler tarafından uygulanmaya çalışılan ulusal kimlik stratejisinden etkilenmiş duruma gelmiştir. Bu da farklı kaynaklarda Azerbaycan Türklerinin kökenleri ile ilgili çelişkili fikirlerin ortaya atılmasına neden olmuştur.²⁶

Özellikle Fars milliyetçiliği taraftarları Azerbaycan Türklerinin belli bir ideolojiye ve hareketlere yönelme eğiliminde olmalarının belirlenmesi için bazı tarihi kaynakları manipüle etmeye çalışmaktadırlar. Hatta İran’da yaşayan Azerbaycan Türklerinin kuzeydeki Azerbaycan Türkleri ile aynı millet olmadığını ispatlamak için de bu yöntemler kullanılmış ve farklı düşünceler ortaya atılmıştır. Bu eksende Aras Nehri’nin kuzey tarafında kalan bölgenin Azerbaycan isimli bölge ile bir ilişkisinin olmadığı ve kuzeyde yaşayan Türklerin güneydeki Türklerle aynı millet olmadığı açıklaması yapılmıştır. Böylelikle Aras Nehri’nin her iki tarafında kalan milletin aynı halka mensup olduğu fikri çürütülmek istenmiştir.²⁷

Bu nedenle Azerbaycan isminin kökeni Türk milliyetçilerinin tartışmalarında çok önemli konulardan biri haline gelmiştir. Bir grup Paniranist araştırmacılara göre Azerbaycan ismi Zerdüştlük inancından gelmektedir. Azerbaycan’ın geçmişte Zerdüş inancının önemli bir merkezi olduğu ve Azer kelimesinin de Farsçadan ateş anlamına geldiği ifade edilmektedir. Buradan hareketle Azerbaycan’ın kelime anlamının “Ateşler Ülkesi” olduğu iddia edilmektedir. Bu Paniranist araştırmacılar hatta Azerbaycan Cumhuriyeti’nin adının da kuzeydeki bağımsız devletin ismi olmasına karşı çıkarak bu bölgenin tarihte Aran olarak anıldığını savunmaktadırlar. Tüm bu ortaya atılan düşüncelerin arka planında ise Kuzey ve Güney olarak bölünen Azerbaycan düşüncesinin oluşturduğu güncel siyasi kaygı endişesi yatmaktadır.²⁸

Peki neden Azerbaycan Türklerinin sayısında bu kadar farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bunda bir taraftan İran tarafından çarpıtılan istatistiklerin, diğer taratan da tarihsel eksende yaşananların büyük etkisi olmuştur. Zira Kaçarlar döneminde Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları ile Azerbaycan Türklerinin yaşadığı toprakların önemli bir bölümü Ruslar tarafından ele geçirilmiş ve bu da Azerbaycan Türklerinin sayısının azalmasına neden olmuştur. Bundan sonra başa gelen Pehlevi hanedanlığı Fars

²⁶ Nazrin Alizada, s. 158-159.

²⁷ Brenda Saffer, *Sınırlar ve Kardeşler, İran ve Azerbaycan Kimliği*, Çev. Ali Gara, Vusal Kerimov, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 19-20.

²⁸ Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran’da Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008, s. 164-165.

milliyetçiliğini ön plana çıkararak Farslaştırma politikası yürüten sanatçılara, gazetecilere, öğretmenlere devlet hazinesinden bütçeler ve ödenekler ayırmıştır. Pehlevilerin Farslaştırma politikalarına maruz kalan Azerbaycan Türkleri devlet kademelerindeki memuriyet görevlerinden uzaklaştırılmış ve toplu yaşadıkları eyaletler ve bölgeler değiştirilerek yönetim baskısı artırılmıştır. Bu baskı ve asimilasyon çalışmalarıyla birlikte Azerbaycan Türklerine kendi dillerinin kullanılması ve Türkçe gazete, kitap, dergi ve diğer yayınlar yapılması yasaklanmıştır.²⁹ Hatta Rıza Şah Pehlevi Azerbaycan Türklerini “Türkleşmiş Aryanlar” olarak nitelendirmiş ve Azerbaycan Türklerinin İran kökenli olduğu, 19. yüzyılda Türklerin bu bölgeye gelmesiyle asimile olarak Türkleştiği düşüncesini ortaya atmıştır. Buradan anlaşıldığı üzere Rıza Şah Pehlevi zamanında Azerbaycan Türklerine karşı ciddi şekilde ayrımcılık politikaları izlenmiştir.³⁰

1979’da gerçekleşen İslam Devrimi’nden sonra da ülkede Farslaşma politikaları yürütülmüş ve Azerbaycan Türklerinin basın yayın organları kapatılmıştır. Farsça dışında yayınlanan kitaplar ve diğer yayınlar da kısıtlanmıştır.³¹ Bu dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti’nin yeniden bağımsızlık kazanması Güney Azerbaycan Türkleri açısından ulusal bilincin gelişmesine neden olan esas olay olmuştur. Bu olay Güney Azerbaycan için motivasyon kaynağı olarak algılanmıştır.³²

1.2.2. Farslar

Günümüzde İran denildiğinde akla gelen ilk toplumlardan biri de Farslardır. İran coğrafyasına nereden geldikleri hakkında farklı görüşler olan Farsların atalarının Ahamenişler olması konusunda bile çelişkiler bulunmaktadır.³³ İranlı tarihçiler Farsların kökenini Perslerle bağdaştırmaktadır. Perslerle Farslar arasında bir akrabalık olsa bile bu isim akrabalığından başka bir şey değildir. Belirsiz bir kavram olan Pers kavramı İslami kaynaklarda Fars olarak nitelendirilmektedir. Fars ve Pers adlarının etnik bir kimlik kazanması meselesi yüz yılı aşmayan İran tarih yazıcılığının siyasi olgularla desteklenerek ortaya çıkardığı bir düşünce şeklidir. Pers kelimesine daha çok

²⁹ Metin Erendor, s. 312-313.

³⁰ Nazrin Alizada, s.120.

³¹ Brenda Shaffer, s.101.

³² Oğuzhan Erkan, “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kurulmasının Güney Azerbaycan Türklerine Yansımaları” *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, Cilt:12, Sayı:36, 2023 (ss. 845-863), s.850.

³³ Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran’da Milliyetçilik*, s. 92-93.

Ahemeniş dönemindeki kaynaklarda rastlanmaktadır. Muhtemeldir ki bu isim Mezopotamya kaynaklarından Fars şeklinde Arapçaya geçmiştir.³⁴

Fars kimliği bölgede oluşan Samaniler devletinin buraya getirdiği bürokratik bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Samanilerin başkenti olan Buhara'dan 8. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Fars dilli gruplar İran bölgesine akın etmeye başlamıştır. Daha sonra Fars dili bu bölgelerde yaygınlaşmaya başlamış ve Samaniler devleti Arapçayı bırakarak Fars dilinde konuşmayı yeğlemiştir. Samanilerden sonra söz konusu bölgede mevcut olan Tahiri, Saffari ve Buheyviler dönemlerinde Farslar ve Fars dili daha çok yaygınlaşmıştır. Buna müteakip Gazneli ve Selçuklular devletlerinin de resmi dil olarak Farsçayı kullanması Farsların İran'daki kimliğini meşru kılmıştır.³⁵

Günümüzde Farslar İran nüfusunun %46'lık kısmını oluşturmaktadır. İran'da toplam nüfusun yarısından daha az olan Farsların ana unsur olması ve İİC'de referans alınan etnik unsur olarak belirlenmesi, özellikle batı eksenli İran'ın demografik yapısıyla ilgili çalışmalarda tartışma konusu haline gelmiştir. İran'da Farsların baş unsur olmasına neden olan olay ise 1804-1813 ve 1826-1828 yıllarında meydana gelen I. ve II. Rus-İran savaşlarıdır. Bu savaşlar İran'da nüfus dengesindeki bozulmalara yol açmıştır. Savaşlardan önce yönetim kademelerinde hep başta olan Azerbaycan-Türk yapısı, bu savaşlardan sonra Farsların lehine değişmeye başlamıştır. Türklerin orduda yer alması ve savaş esnasında Kaçar Hanedanlığı ordusunun büyük kayıplar vermesi, aynı zamanda Rus-İran savaşları sonrası yapılan Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları ile Azerbaycan Türklerinin ikiye bölünmesi onların sayılarının daha da azalmasına neden olmuştur. Bu zamanlardan itibaren ülkede Fars milliyetçiliği yükselmeye başlamış ve 1926 tarihinde Rıza Şah Pehlevi tarafından ilan edilen Pehlevi Hanedanlığında Fars milliyetçiliği ana unsur olarak ön plana çıkarılmıştır.

Buna müteakip Farsça resmi dil olarak kabul edilmiş ve İran'da yaşayan diğer etnik grupların kendi dilleri kısıtlanmıştır. Farsçanın resmi dil olmasından ziyade bu dili bilmeme cehalet olarak görülmüş ve ayıplanmıştır. Aynı zamanda Fars dilini

³⁴ Aygün Attar, "İran'ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü", *Erdem Dergisi*, Sayı:52, 2008, (ss. 1- 40), s.4

³⁵ Aygün Attar, *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*, Divan Yayıncılık, Ankara, 2006, s. 164-166.

yeterli düzeyde bilmeyenlerin önemli işlere ve mevkilere gelmesi mümkün olmamıştır. Tüm bu yaşananlar İran’da Farsların ön plana çıkmasında etkili olmuştur.³⁶

1.2.3. Kürtler

İran’da Kürt etnik grubu son yüzyılda geleneksel olarak Kürt toplumunu dönüştürecek olan bazı prosedürler sonrası ortaya çıkmıştır. Bir diğer taraftan ise Kürt etnik grubu veya Kürt milletin oluşumuna kadar olan süreçte Kürt kategorisinde farklılıklar olmuştur. En başta göçebe toplulukları ve İranlı göçebeleri tanımlayan bu kavram zaman geçtikçe daha dar bir kavrama dönüşerek etnik bir topluluğun ismini ihtiva etmiştir.

İran’da yaşayan Kürt nüfusunun diğer ülkelerdeki Kürtlerle ayrılan bazı farklılıkları bulunmaktadır. Dini açıdan Sünni ve Şii mezheplerine bağlı olan Kürtler burada yaşamaktadırlar. Nitekim Kürtçenin tüm lehçeleri de burada bilinmekte ve konuşulmaktadır. Kürtçe, Hind-Avrupa dil ailesine mensuptur. İndo-İran dil grubunun İranî alt grubunda yer almaktadır. Kürtçenin İran coğrafyasında ortaya çıktığı söylenmektedir. Bu dilin lehçelerine ilişkin literatür taraması yapıldığında uzlaşmış bir sınıflandırma bulamamaktadır. Bu nedenle Kürt araştırmacılar Kürtçenin sınırlarının çok geniş olduğunu ispatlama gayreti içerisindeyler. Kürtlerin konuştıkları lehçeler açısından Gorani, Kurmanci, Lur, Kalhur, Zaza ön plana çıkmaktadır.³⁷

Kürtlerin İran nüfusu içindeki sayısı meselesi de önem arz etmektedir. Bu bakımından farklı açıklamalar yapılan İran Kürtleri 2001’de yayınlanan BM raporunda 6 milyon olarak belirtilmiştir.³⁸ Dini açıdan bakıldığında ise İran’da yaşayan Kürtler yoğunluk olarak Sünni ve Şii inancına mensupturlar. Sünni Kürtler İran’ın Kürdistan eyaleti ve Batı Azerbaycan bölgesinde yaşamaktadırlar. Şii Kürtler ise ülkenin güney taraflarında Horasan ve Kirmanşah bölgelerinde meskûndur. Mezhep ayrılığından dolayı Sünni Kürtler, Şii Kürtleri Farslaşmakla suçlamaktadır. 1979 yılına kadar Şii Kürtler Sünni Kürtlerin ayaklanmalarına Farslarla olan mezhep kardeşliğinden dolayı

³⁶ Yunus Eroğlu, s. 26-27.

³⁷ Rasim Bozbuğa, “İran’da Kürtler ve Kürt Milliyetçiliği” *İran Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, 2021, (ss. 543-571), s. 545-548.

³⁸ Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran’da Milliyetçilik*, s.245.

destek vermemiştir.³⁹ 20. yüzyılın başlangıcından itibaren günümüze kadar Kürtler İran dâhilinde özerk bir yapı için çeşitli eylemler yapmıştır. Bu kapsamda onlar hem Şah yönetimi hem de Humeyni ile farklı çatışmalara girmiştir. Bu nedenledir ki son zamanlarda Kuzey Irak bölgesinde yaşanan gelişmelerden dolayı, İran'daki Kürtlerde de etnik açıdan bazı hareketlilikler yaşanmıştır.

Kürtlerin siyasallaşma süreçleri Azerbaycanlılardan sonra başlasa da bazı ideolojik temelli problemler daha çözülmemiştir. Mezhep farklılığından dolayı özellikle Kirmanşah ve Horasan Kürtleri diğer Kürtlerle birleşmemiş ve bu yüzden siyasi hareket tam olarak tamamlanamamıştır.⁴⁰ Genel olarak bakıldığında tam siyasallaşma sürecini tamamlayamayan Kürtler İran açısından üçüncü sıradaki bir mesele olarak görülmektedir. Bu nedenle Irak ve Türkiye ile kıyaslama yapıldığında İran'da olan Kürt hareketi daha az akut bir hareket olarak değerlendirilmektedir. Ancak tüm bunlara rağmen İran Kürtleri meselesi Şii toplumun içerisinde Sünni azınlık sorunu olarak her zaman çatışma potansiyelini muhafaza etmektedir.⁴¹

1.2.4. Araplar

İran Araplarının en önemli kısmı Huzistan bölgesinde yaşamaktadırlar. Huzistan petrol yatakları ile zengin ve ekonomik açıdan önemli bir bölgedir. Arap devletleri ile sınır bölgesi olduğu için aynı zamanda etnopolitik açıdan da önemli bir yere sahiptir. Zira İran'da çıkarılan petrolün %90'ı bu bölgeden çıkarılmaktadır. Petrol gelirinden bu bölgenin yeteri kadar yararlanmaması burada yaşayan Araplarda İran yönetimine karşı tavırlar almasına zemin oluşturmuştur.⁴²

İranlı Arapların çoğunun yaşadığı Huzistan eyaleti Irak'ın güneyi ile sınırdır. Burada yaşayan Araplar arasında çıkan herhangi bir kargaşa durumu İran için önemli bir tehdit unsurudur. Burası doğal kaynakların fazla olmasına rağmen halen İran'ın en fakir ve gelişmişlik düzeyi düşük olan bölgelerinden birisidir. 1980-1988 yıllarında İran ve Irak arasında yaşanan savaşta Huzistan bölgesi acımasızca bombalanmış ve buradaki şehirler dağıtılmıştır. Bölgenin merkezi sayılan Ahvaz savaştan önce İran'ın

³⁹ Kenan Demirel, "İkinci Dünya Savaşı'ndan İran İslam Devrimi'ne İran Kürtleri (Siyasi, Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Konumları)", (Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış, Doktora Tezi), Erzurum 2022, s.23.

⁴⁰ Metin Erendor, s. 313-314.

⁴¹ Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, s.237.

⁴² Yunus Eroğlu, s.31.

en gelişmiş şehirlerinden biri olmuştur. 1980’de Saddam Hüseyin İran’da yaşanan devrim kargaşasından yararlanarak yeni petrol alanları ele geçirmek istemekteydi. Kendisini Huzistan’da yaşayan Arapların kurtarıcısı olarak gören Saddam Hüseyin’i Huzistan’ın sınır bölgelerinde yaşayan Arapların bazıları desteklese de İran Araplarının çoğunluğu bu savaşta Tahran hükümetinin yanında yer almıştır. Çünkü onlar Irak’taki Saddam Hüseyin tarafından zulüm gören Şii Araplarla aynı mezhebe bağlı olmuştur.⁴³

İran’da insanlar Arapların yaşadığı bölgeleri genelde Arabistan olarak nitelendirmektedirler. İran Araplarının toplu olarak yaşadığı bölgeler ise Huzistan ve Buşehr’dir. Bu bölgelerden başka İran’ın Hormuzgan, Boyer Ahmed, Fars, Kerman, Çaharmahal, Elam, Horasan, Tahran ve Semnan bölgelerinde de Arap nüfusu varlığını sürdürmektedir. İran’ın genelinde yaşayan Arapların nüfusuyla ilgili farklı rakamlar söylenmektedir. Yusuf Azizi Beni Torof tarafından 1997 yılında *Center For Iranian Studies* için yapılan bir araştırmada ülkedeki Arap nüfusu 4.548.240 olarak belirtilmiştir. ABD Dışişleri Bakanlığı ise 2005 yılı insan hakları raporunda İran’ın Arap nüfusunu 2-4 milyon arasında olduğunu açıklamıştır.⁴⁴

Aşiret ve kabile bağlarını günümüze kadar muhafaza eden Araplar inançları ve dilleri açısından oldukça milliyetçi bir yapıya sahiptirler. Yoğunluk olarak Şiiilerden oluşan İran Araplarının küçük bir kısmı Sünnilerden oluşmaktadır. İran’da yaşayan Arapların Sami kökenli olmaları ve ortak bir Arap kimliğini paylaşmaları onların ortak özelliklerindendir. Bu ortak özellikleri paylaştıkları için İran Arapları 1924’ten beri Farslaştırma politikalarına karşı kendi kimliklerini muhafaza etmeyi başarmışlardır.

Pehlevi Hanedanı yıllarında hem politik hem de ideolojik bakımdan baskılar altında kalan Arapların içinde milliyetçi hareketler sekiz yıl süren İran-Irak savaşından sonra ortaya çıkarak daha güçlü bir hal almıştır. Özellikle Irak Arapları ile birleşerek kurabilecekleri “Birleşik Şii Arap Devleti” oluşturma düşüncesinin ve bu düşüncelerin Suudi Arabistan’la ABD tarafından desteklemesinin İran Araplarında milliyetçi ideallerin yükselmesinde büyük etkisi olmuştur. Çünkü bu dönemde Arapların kendi dillerinde basın yayın çalışmalarına izin verilmemiş ve onların kendi tarihleriyle ilgili

⁴³ Murat Yorulmaz, “İran’ın Etnik Ateş Çemberi” *Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 2, 2007, (ss. 226-236), ss. 228-229.

⁴⁴ Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran’da Milliyetçilik*, s. 289-290.

Arapça yazılı kaynaklara ulaşmaları mümkün olmamıştır. Bunun yanı sıra onlar kendi ana dillerinde eğitim de görmemiştir.⁴⁵

Bu bağlamda Araplar siyasallaşma açısından Azerbaycanlılar ve Kürtlerden sonra üçüncü sırada yer almaktadırlar. Arapların diğer etnik gruplar gibi baskı görmeleri, sosyal alanda kısıtlanmaları, kendi bölgelerinde sağlık sisteminin yetersizliği ve işsizliğin yüksek düzeyde olması onların etnik kimlik arayışındaki temel nedenlerdendir.⁴⁶

1.2.5. Beluçlar

Beluçlar İran'da Sistan ve Belucistan Eyaletinde yaşayan yerli halklardandır. Beluç halkı genel olarak çöl ve dağlık yerlerde yaşamakta ve ekonomik şartların düşük olması nedeniyle Beluçların sadece %25'lik kısmı şehirde hayatını sürdürmektedirler. Belucistan bölgesi yüksek dağlarla çevrilidir. Zengin kaynaklara sahip olan bu bölgede doğalgaz, bakır, demir ve kömür madenleri önemli rezervlerdendir. Buradaki petrol yatakları bölgeyi stratejik açıdan önemli bir hale getirmektedir. Ayrıca dünyada keşfedilmiş en önemli bakır ve altın rezervleri de bu bölgede bulunmaktadır. Doğal kaynakların çıkarılmasının oldukça maliyetli olması ve onlardan yeteri kadar pay alamayan Beluçlar bu kaynakların kullanılmasına karşı gelmektedirler. Coğrafi olarak Pakistan, Afganistan ve İran'ın birleştiği noktada yaşayan Beluçlar, Müslüman bir halktır ve çoğunluk olarak Sünni mezhebine mensuptur. Onlar Kuzeybatı İran dilleri grubundan Beluç dilini konuşmaktadırlar. Beluçların etnik kökleri ile bağlı farklı düşünceler ortaya atılmıştır. Tarihçiler Beluçları bölgenin diğer halkları ile ilişkilendirmektedir. Örneğin, Harrison'a göre Beluçlar Hint-Aryan kökenlidir. Diğer bir araştırmacı Rawlinson Beluçların Arap-Semitik kökenli olduğunu savunmaktadır. Pottenger'e göre ise Beluçların etnik kimlikleri Türkmenlere dayanmaktadır. Bir efsaneye göre Beluç halkının kökeni Halep'e kadar gitmekte ve Hz. Ali zamanına kadar uzanmaktadır. Diğer yandan Beluçların dili İran dilleri ailesine mensup olun

⁴⁵ Metin Erendor, s. 316-317.

⁴⁶ Yunus Eroğlu, s.31.

Kürtçeye benzediği için Beluçlarla Kürtlerin akraba topluluk olduklarını savunan fikirler de bulunmaktadır.⁴⁷

Nitekim Belucistan ismi Nasır Han'ın yönetime gelmesiyle anlam kazanmıştır. Nadir Şah Afşar zamanında Afgan istilacıların İran'dan çıkarılmasıyla bölgenin sınırlarında değişiklikler yaşanmıştır. Nadir Şah Afşar'ın vefatından sonra Nasır Han tekrardan bölgeni ele geçirmiş ve “nerede bir Beluç yaşıyorsa, orası Belucistan'dır” şeklinde ifade kullanmıştır.⁴⁸

Şii ve Sünni grupların birlikte yaşadığı ve İran'ın güneydoğu bölgesinde yer alan Sistan ve Belucistan eyaleti jeopolitik bakımdan önemli bir konumdadır. Burada yerleşen Çabahar Limanı stratejik açıdan önem arz eden bir limandır. Aynı zamanda Umman Denizi'ne sınır olan tek bölge olması da Belucistan'ı İran için önemli bir konuma taşıyan faktörlerdendir. Üç farklı ülkede yaşamalarına rağmen Beluçların her zaman aralarında aşiret bağları bulunmaktadır. Bölge içerisindeki Sistaniler çoğunlukla katı Şii inancına mensup olmakta ve kendilerini ari olarak görmektedirler. Bu bölge İran'ın en yoksul bölgesidir. Buradaki halk genel olarak geçimini balıkçılık ve hurma ticareti ile sağlamaktadır. Bazı yasal olmayan ürünler de kaçak olarak sınır ötesi bölgelerden buraya taşınmakta ve kaçakçılık burada yaygınlık kazanmaktadır. Ayrıca Tahran hükümeti bölgeye yönelik baskıcı strateji benimsediğinden bölge halkı ve yerel aşiretler devlete karşı tepki göstermektedirler. Durum böyle olunca merkezi hükümetin bölgede güvenliği sağlamada yetersiz kalması söz konusu olmaktadır ki bu da burayı dış aktörler için daha çekici hale getirmektedir.⁴⁹

Çoğunluk olarak Sünni mezhebine bağlı olan Beluçlar İran kimliğinden ayrı kendi kimliklerini oluşturmaya yönelmiş ve ayrılıkçı eğilimler göstermişlerdir. Bunun en önemli nedenlerinden biri de Pakistan sınırları içinde yaşayan sayıları yaklaşık on iki milyon olan Beluçlar'dır. Çünkü Pakistan en çok Beluç nüfusunun yaşadığı ülkedir.⁵⁰

⁴⁷ Aybala Lale, “İran'ın Beluç Sorunu” *Social Sciences Studies Journal*, Vol:5, Issue:47, 2019, (ss. 2587-1587), s.5910.

⁴⁸ Damla Kocatepe, “İran'ın Kimlik Siyasetinin iç Politikasındaki Yansımaları: Belucistan Örneği” (Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmış Doktora Tezi), Ankara, 2020, s.50.

⁴⁹ Zehra Boğatemur, “Devrim Sonrası İran'da Kimlik, Ulus ve Devlet Tartışmaları: Sistan ve Belucistan Örneği” (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2019, s. 44, 45.

⁵⁰ Yunus Eroğlu, s.32.

1.2.6. Lorlar

İran’da önemli etnik topluluklardan sayılan Lorlar, birçok etnik kimliği de kendi içinde barındırmaktadır. Coğrafi açıdan Lorların yoğunlukla yaşadığı bölgeler kuzeyden Hemedan, doğuda Melayer ve Brucerd dağları, güneyde Buşehr ve Huzistan, batıda Irak sınırlarıdır. Buradan anlaşıldığı üzere Lorlar İran’ın güney-doğusu boyunca geniş bir alana yayılmakta⁵¹ ve kendi aralarında Lorca (Lurca) konuşmaktadırlar. Lorca, Farsçayla birlikte İranî diller grubuna ait olan bir dildir. Hatta bazı dil bilimcileri Lorca’yı Farsçanın farklı bir lehçesi olarak nitelendirmektedirler. Ancak özellikle Lorca konuşan kesimler bu dilin özel bir yapıya sahip olduğunu öne sürmekte ve Lorları Farslardan ciddi bir şekilde ayırmaktadırlar.

Lorlar da Beluçlar gibi İran’ın en az gelişmiş bölgelerinde yaşamaktadırlar. Lakin Lorların yaşadığı bölgeler yer altı kaynaklar açısından oldukça zengindir. Petrol ve doğal gaz yatakları bu bölgedeki en önemli kaynaklarındandır. Yapılan istatistik araştırmalara göre İran’da Lorların yaşadığı bölgeler ülkede en az yatırım yapılan bölgelerdendir. Aynı zamanda Lorların büyük çoğunluğu İran’da yoksulluk sınırının altında yaşamaktadırlar. Zamanla Zagros dağlarının eteklerinde yerleşen ormanların yok olması ve bir diğer taraftan da yaşanan su kıtlığı ve kuraklık genellikle tarım ve hayvancılığa bağlı olan bölge ekonomisini ciddi şekilde etkilemiştir. Bir diğer yandan yoksulluğun git gide artması ve Lor etnik grubun ikinci plana itilmesi, asimile halde olan Lor halkında farklı zamanlarda hareketlenmelere sebep olmuştur.⁵²

Lorlar aşiret ve boy kimliği açısından dört gruba ayrılmaktadır. Lor grupları içinde Asli Lorlar olarak anılan grubun nüfusu %43, Bahtiyariler %41, Kohgilüyeliler %7, Memeseniler ise %5’lik kısmı oluşturmaktadırlar. Bunlardan Memeseniler olan grup genel olarak Lorlardan tamamen ayrı bir şekilde soyutlanmış ve ana kitleden uzaklaşmışlardır.⁵³

⁵¹ Aygün Attar, “İran’ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)”, s. 191-192.

⁵² Ferzat Sametli, “İran’da Lor Kimliği ve Loristan”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 122, Sayı: 241, 2019, (ss. 379-392), s. 387-389-390.

⁵³ Aygün Attar, “İran’ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)”, s.193.

1.3. İran'ın Devlet Yapısı

1.3.1. Genel Karakteristik

İran'ın siyasi sistemine bakıldığında neredeyse tüm kurumların doğrudan veya dolaylı bir şekilde dini lidere (Rehber) bağlı olduğunu anlaşılmaktadır. Bir diğer taraftansa Rehber'in halkın seçtiği Uzmanlar Meclisi tarafından seçilmesi, görevlendirilmesi, denetlenmesi ve hatta görevinden alınması söz konusu sistemin başka teokratik rejimlerle ve diğer ülkelerle kıyaslanmayacak şekilde cumhuriyet ve hatta demokratik unsurlarla harmanlandığını göstermektedir.

Bu çerçevede 1979 yılında gerçekleşen İslam Devrimi'yle birlikte ülkenin başına geçen mollalar “Ne Garbi (Batı ve Kapitalizm) Ne Şarki (Sosyalizm), Cumhuriyet-i İslami” sloganıyla toplumu arkalarına alarak İran'a has olan İslami bir modeli savunmaktaydılar. Bunun sonucunda uzman din adamlarının ülkeyi yönetmesi anlamına gelen Humeyni'nin Velayet-i Fakih doktrinini ülke siyasetinin merkezine konulmuş ve bir Anayasa oluşturulmuştur. Ancak din adamları tarafından kurulan bu sistem seçimler, temsil unsurları, kuvvetler ayrımı prensipleri gibi demokratik cumhuriyet öğelerini de kendi içinde barındırmaktaydı.⁵⁴

Bu süreç kısaca bakıldığında daha İslam Devrimi başlamadan önce Humeyni Paris'te muhalefetin öncü isimlerinden ve kendi öğrencilerinden oluşan bir Devrim Konseyi oluşturmuştur. Devrim sırasında ve devrimden sonraki süreçte ise anayasal düzen tertip edilmiş, cumhurbaşkanı seçimi ve parlamento oluşumuna kadar bu konsey en yüksek makam olarak faaliyetini sürdürmüştür. Yüksek din adamları, toplumu ve siyaseti İslami modele dönüştürmek ve devrimi pekiştirmek amacıyla Şubat 1979 tarihinde İslami Cumhuriyet Partisi'ni (İCP) oluşturmuş ve parti 1987 tarihinde kapatılmıştır. İCP kapatılana kadar radikal din adamları iktidarın tesis sürecinde Velayet-i Fakih öğretisinin benimsetilmesi için önemli çalışmalar yapmıştır. Bu kapsamda 30-31 Mart 1979'da yapılmış bir referandumla İran halkına İslami bir rejim isteyip istemediği sorulmuştur. Resmi kaynaklara göre bu referanduma %97'lik bir

⁵⁴ Hakan Güneş, “Ne Garbi Ne Şarki: İran'da Teokrasi ve Cumhuriyet”, İçinde: *İslam Cumhuriyeti'nde 40 yıl. İran'da Toplum, Siyaset ve Değişim*, (Editörler: Özüm Sezin Uzun, Hakan Güneş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2020, (ss. 25-49), s. 25-26.

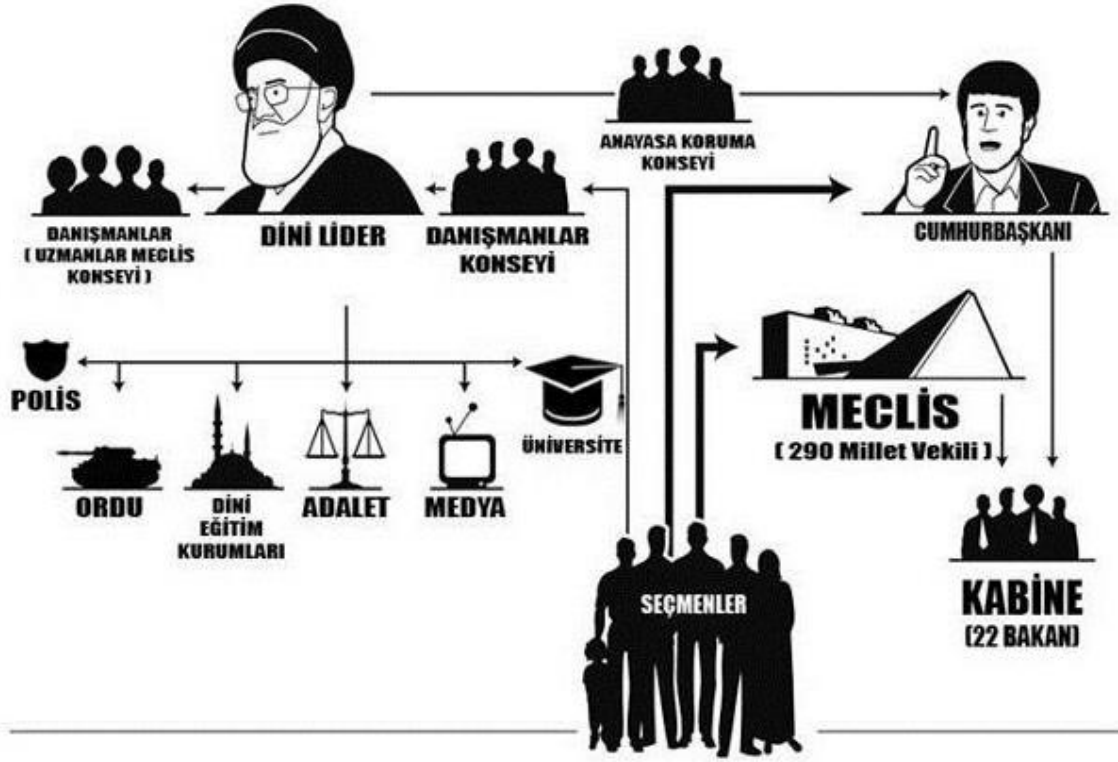
katılım gerçekleşmiş ve sayıya müteakip “evet” oyu alınması ile devletin şekli 1 Nisan 1979 tarihinde İran İslam Cumhuriyeti olarak kabul edilmiştir.⁵⁵

İslam Devrimi’nden sonra İran’da monarşi düzeni ortadan kaldırılarak cumhuriyet rejimi ve Şii mezhebine has olan kavramların sentezi yapılarak yeni bir sistem oluşturulmuştur. Böylelikle kendine özgü bir siyasal model benimseyen İİC tüm dünyada var olan yönetim modelinden ayrılarak tamamen başka bir tarzda yönetilmeye başlamıştır.

Bu kapsamda İİC’nin devlet yapısı incelediği zaman en büyük yetkinin dini liderin (Rehber) elinde olduğunu anlaşılmaktadır. Ancak dini liderin dışında bazı makamlar ve kurumlar da yönetimde önemli hak sahibidirler. Bunlar Cumhurbaşkanı, Uzmanlar Meclisi, İslami Şura Meclisi, Anayasayı Koruyucular Konseyi, Düzenin Yararını Teşhis Konseyi, Devrim Muhafızları, Milli Güvenlik ve Yüksek Şurası gibi bazı kurumlar ve makamlardır.⁵⁶

⁵⁵ Bayram Sinkaya, “İran İslam Cumhuriyeti’nde Siyasal Yapı ve Yönetim”, İçinde: *Orta Doğu Siyasetinde İran* (Editörler: Türel Yılmaz, Mehmet Şahin), Barış Kitap, Ankara, 2011, (ss. 3-51), s. 16-17.

⁵⁶ Alireza Mokhtarpour, “*İran Devlet Modeli*” (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuk (Genel Kamu Hukuk) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2012, s.106.

Şekil 2: İran'ın Devlet Yapısı

<https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/guney-kafkasya-iran-pakistan-arastirmalari-merkezi/iran-secimleri-kutsal-iktidar-in-cumhurbaskanini-degil-kaderini-belirleyecek?tmpl=component&print=1> [Erişim tarihi: 06.11.2024]

1.3.1. Rehber (Dini Lider)

Rehber makamı İran'da en yüksek ve en önemli makamdır. Bu, Ayetullah Humeyni'nin Velayet-i Fakih doktrininin devletin yönetim şekline ve Anayasaya uygulanmasının doğrudan sonucudur. İran Anayasası'nın beşinci maddesinde belirtildiği üzere, On İkinci İmam Hz. Mehdi'nin yeryüzüne dönüşüne kadarki süreçte İİC'yi akıllı, takva sahibi, tüm işlerden anlayan, becerikli ve tecrübeli, tüm halkın kendine önder ve lider olarak benimsediği bir fakih yönetmektedir. Bu bağlamda İİC'nin ilk Rehberi Ruhullah Humeyni'dir. Bu İran Anayasası'nın 107. maddesinde de teyit edilmiştir. Ruhullah Humeyni'den sonra yeniden Rehber belirleme görevi ise Uzmanlar Meclisi (Şura-ye Hibregan) tarafından belirlenmektedir.

Ruhullah Humeyni Rehber kavramını ilk defa Irak'ın Necef şehrinde benimsemiştir. Buna göre din adamları peygamberlerin mirasını devam ettirdiği için toplumları yönetmek onların temel görevi ve hakkıdır. Peygamberlere ve imamlara özgü olan “velayet” (mutlak otorite) fakihler içinde aynıdır. Böylelikle Ruhullah Humeyni kendi oluşturduğu Velayet-i Fakih öğretisiyle mollaların ve din adamlarının ülkenin başına gelmesi gerektiği fikrini ortaya koymuş ve İslam Devrimi'nin bitmesiyle birlikte oluşturulan anayasada Humeyni'nin belirlediği şekilde Rehberlik makamı resmleştirilmiştir.⁵⁷ Bu bağlamda İİC'de Rehber'in görevlerinin aşağıdaki gibi sıralanması mümkündür:

1. Devletin genel politikasının belirlenmesi.
2. Rejimin politikasındaki genel çizginin çizilmesi ve onun kontrolünün sağlanması.
3. Referandum yapılmasına karar verilmesi.
4. Silahlı Kuvvetlerin Komutanlığı.
5. Seferberlik, savaş ve barış ilanı.
6. Hükümetin iç organları arasındaki ilişkileri kolaylaştırmak.
7. Cumhurbaşkanı adaylarının seçilmesi ve bu adayların yeterliliklerinin denetlenmesi.
8. Cumhurbaşkanı seçildikten sonra göreve başlaması için kararnamenin imzalanması.
9. Görevine aykırı davrandığı zaman ve İslami Şura Meclisi tarafından yetersizliğine karar verildiğinde Cumhurbaşkanı'nın görevden alınması.
10. İslami kurallara dayalı af ilan edilmesi ve cezaların hafifletilmesi.⁵⁸

Bir diğer taraftansa Rehber, İİC'de en üst makamda yer alsada o en azından şeklen doğrudan yürütmenin başında değildir. Bu nedenle onun en temel görevi İran'ın İslami yapısının muhafazası ve içeriğinin yönetilmesidir. Daha önce de vurgulandığı üzere 1979'da gerçekleşen İslam Devrimi'nden sonra İran'da Rehber görevini Ayetullah Ruhullah Humeyni üstlenmiştir. 1989 yılında Humeyni'nin vefatından sonra

⁵⁷ Ahmet Kılınç, “İran Anayasa Hukukunun Genel Esasları”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 1, 2008, (ss.907-948) s.925.

⁵⁸ Нина Михайловна Мамедова, “Политическая система Исламской Республики Иран: особенности и возможности трансформации”, *Журнал контуры глобальных трансформаций*, Том: 11, Номер:3, 2018, (с. 152-165), с.153-154.

ise bu göreve Seyid Ali Hamaney gelmiştir. Ali Hamaney İran İslam Cumhuriyeti'nin ikinci dini lideridir ve hâlihazırda da bu görevi üstlenmektedir.⁵⁹

1.3.2. Cumhurbaşkanı

İran Anayasasının 113. maddesinde doğrudan belirtildiği üzere İran'da Rehber'den sonra ülkenin en yüksek resmi makamı Cumhurbaşkanlığı'dır. Cumhurbaşkanı ülkede anayasanın uygulanması ve icra edilmesinden sorumludur.⁶⁰ O, yürütme gücü ile doğrudan rehberlik makamına bağlı meselelerin haricinde icra gücüne başkanlık etmektedir. Bundan ziyade anayasanın 134. maddesine göre Cumhurbaşkanı aynı zamanda bakanlar kurulunun da başındadır ve Meclis'te bakanların faaliyetlerinden sorumludur.

İran Anayasası'na göre Cumhurbaşkanı olmak için siyasette ve dini konularda bilgi sahibi, aynı zamanda İran asıllı İran vatandaşı, temiz geçmişe sahip, güvenilir, tedbirli, takva sahibi ve tecrübeli, İC'nin ilkelerine sadık ve İran'ın resmi dinine bağlı inançlı bir birey olmak en önemli sayılabilecek unsurlardandır.⁶¹ İran'da Cumhurbaşkanı doğrudan halk oylamasıyla dört yıllığına seçilmekte ve üst üste sadece iki kere görevde olabilmektedir. Seçimlerin doğrudan olması Cumhurbaşkanının konumunun meşruiyetini güçlendirmektedir.⁶² Kimin Cumhurbaşkanı adayı olabileceğine ise Koruyucular Konseyi karar vermektedir. Ayrıca Anayasanın 115. maddesinde belirtildiği üzere Cumhurbaşkanının mutlaka erkek olması ve İslam Cumhuriyeti'nin resmi mezhebine bağlı olması gerekmektedir. 117. maddede ise Cumhurbaşkanının halkın mutlak oyuyla seçilmesine yer verilmektedir. Eğer seçim sırasındaki ilk turda yeterli oy sağlanamazsa bir hafta sonra cuma günü en çok oy alan iki aday arasında ikinci tur düzenlenmektedir.

Anayasanın 130. maddesi gereğince ise Bakanlar Kurulu'nun başında olan Cumhurbaşkanı, İran Meclisi karşısında kendi kabinesinin icraatlarından sorumlu olan kişidir. Kabinenin bir Başbakanı bulunmamakla birlikte Cumhurbaşkanı'nın atadığı birinci yardımcı "Başbakan" görevini yürütmektedir. Cumhurbaşkanı Protokol gereği

⁵⁹ Hakan Güneş, s. 37.

⁶⁰ Erdal Fanid, "İran İslam Cumhuriyetinin Hükümet Sistemi", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:7, Sayı:12, 2015, (ss. 283-296), s.289.

⁶¹ Alireza Mokhtarpour, s. 127-128.

⁶² Нина Михайловна Мамедова, с.158.

mazbatasını Rehberlik makamından almakta ve yeri geldiği zaman istifa etmek istediğinde Rehber'e sunmaktadır. Bundan ziyade Cumhurbaşkanı anayasanın 125. maddesinde açıklandığı üzere İİC ile diğer ülkeler arasında olan sözleşmeler ve diğer uluslararası kurumlarla iş birliği protokolleri imzalama yetkisine sahiptir. Bu bağlamda gümümüze kadarki süreçte İran Cumhurbaşkanı ve onların görev süreleri aşağıda yer almaktadır:

1. Ebulhasan Benisadr: 04.02.1980- 22.06.1981.
2. Muhammed Ali Recai: 22.06.1981- 13.10.1981.
3. Ali Hamaney: 13.10.1981- 03.08.1989.
4. Ekber Haşimi Rafsancani: 03.08.1989-03.08.1997.
5. Muhammed Hatemi: 03.08.1997- 03.08.2005.
6. Mahmud Ahmedinecad: 03.08.2005- 03.08.2013.
7. Hasan Ruhani: 03.08.2013- 03.08.2021.
8. İbrahim Reisi: 03.08.2021- 19.05.2024.⁶³
9. Mesut Pezeşkiyan: 30.07.2024.⁶⁴

1.3.3. Uzmanlar Meclisi (Meclis-e Hobrehan-e Rehberi)

İlk kez 1982 yılında kurulan Uzmanlar Meclisi Ayetullah Humeyni'nin ölümünden sonra yerine geçecek Rehber'in tayin edilmesi amacıyla oluşturulmuştur. Uzmanlar Meclisi'nin en önemli görevi Dini Lider'i (Rehber) seçmektir. Meclis üyeleri doğrudan halk tarafından seçilmektedir. Bu nedenle Ali Hamaney'in yeni Rehber olacağı daha Ruhullah Humeyni'nin ölümünden önce 1989 yılında belirlenmiştir.⁶⁵

İran Anayasası'nın 107. maddesinde belirtildiği üzere halkın ezici çoğunluğu ile Rehberlik makamına getirilen yüce taklit makamı, İslami devrimin büyük lideri Ayetullah Ruhullah Humeyni sonrasında yeni Rehber seçme görevi, halkoyu ile seçilen Uzmanlar Meclisi'ne aittir. Bundan ziyade anayasanın 5. ve 109. maddelerine

⁶³ Hakan Güneş, s. 43.

⁶⁴ On dördüncü Cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanan Mesut Pezeşkiyan İran'ın gümümüzdeki cumhurbaşkanıdır. Bkz: Mesut Pezeşkiyan İran'ın 9. Cumhurbaşkanı olarak yemin etti ve göreve başladı, 05.07.2024, <https://www.bbc.com/turkce/articles/c4ng94n93kno> [Erişim tarihi: 25.10.2024].

⁶⁵ Mehmet Bora Sanyürek, "İran devlet teşkilatı ve anayasal kurumları", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:6, Sayı:85, 2018, (ss. 359-378), s.362.

göre Uzmanlar Meclisi gereken şartları karşılayan fakihler arasında bir denetleme yapmaktadır. Onlardan hangisi İslami, siyasi ve sosyal konularda daha bilgili olursa anayasanın 109. maddesi gereğince rehberlik makamına seçilmektedir.⁶⁶

Uzmanlar Meclisi 88 üyeden oluşmakta ve üyeler 8 yılda bir halkoyu ile belirlenmektedir.⁶⁷ Bu meclisin halkoyu ile seçilmesi ve aynı zamanda halkoyu ile seçilmişlerin de Rehber'i seçmesi İran'ın siyasi siteminde halk ile Rehber arasında bir bağ kurulması gibi açıklanmaktadır. Ancak bu meclisin üyeleri halkoyu ile seçilseler bile denetimleri Anayasa Koruyucular Meclisi tarafından yapılmaktadır. Anayasa Koruyucular Konseyi'nin üyelerinin ise Rehber tarafından atanması ve Rehber'e bağlı olması, bundan ziyade Uzmanlar Meclisi'nin adaylarının da ilk başta Anayasa Koruyucular Konseyi tarafından onaylanıp halkın seçimine sunulması durumu bu meclisin Rehber'i denetleme yetkisini sadece şekilsel bir hale getirmektedir. Başka bir ifadeyle açıklanacak olursa Uzmanlar Meclisi Rehber'i denetim yetkisine sahip olsa da günümüze kadar ne Ruhullah Humeyni ne de Ali Hamaney bu denetime maruz kalmamıştır.⁶⁸

Bu Meclis'in en kritik görevi 1989 yılında Ruhullah Humeyni'den sonra yeni Rehberlik görevine Seyid Ali Hamaney'in getirilmesi olmuştur. Bunun ötesinde ülkede en kritik kararların ve meselelerin tartışıldığı Uzmanlar Meclisi yılda iki kez toplanmaktadır. Bu toplantıda alınan kararlar ve görüşülen konular kamuoyu ile asla paylaşılmamakta ve “devlet sırrı” olarak kabul görmektedir.⁶⁹

1.3.4. Anayasa Koruyucular Konseyi (Şura-ye Nigehban)

İİC'de yasama süreci sadece kanunların meclisten geçmesi ile sonlanmamaktadır. Anayasa Koruyucu Şura, İslami Şura Meclisi'nin aldığı kararların İslam kuralları ile ters düşmemesi, aynı zamanda anayasaya aykırı olmaması ve anayasanın korunması için kurulmuştur.⁷⁰ Anayasa Koruyucular Konseyi üyeleri toplam 12 kişiden oluşmaktadır. Bunlardan altısı Rehber tarafından belirlenmekte ve onlar günün sorunlarına vakıf, dini bilgisi yüksek ve adil olan fakihlerden

⁶⁶ Alireza Mokhtarpour, s.140.

⁶⁷ Hazar Vural Jane, Fuat Aksu, “İran Dış Politikasında Lider'in Etkisi: İran Nükleer Krizi”, *Yönetim, Ekonomi, Edebiyat, İslami ve Politik Bilimler Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, Yıl: 2019), (ss.1- 47), s. 31.

⁶⁸ Alireza Mokhtarpour, s. 142-143.

⁶⁹ Hakan Güneş, s. 39-40.

⁷⁰ Mehmet Bora Sanyürek s.364.

seçilmektedir. Diğer altısı ise İslami Şura Meclisi tarafından hukuk bilimcileri arasından tercih edilmektedir. Anayasa Koruyucu Şura üyeleri toplamda altı yılda bir değişmektedirler. Ancak üç yılda bir her iki gruptan bazı üyelerin değiştirilmesi ve yerlerine başkalarının getirilmesi söz konusu olabilmektedir.

Anayasa Koruyucular Konseyi onay vermeden İslami Şura Meclisi hiçbir karar kabul etmemektedir. İlk önce mecliste alınan kararlar bu Konsey'e gönderilmekte ve Koruyucu Konsey on gün içinde alınan kararların İslam hukukuyla ve İran anayasası ile uyuşup uyuşmadığını detaylı bir şekilde incelemektedir. Eğer herhangi bir uygunluk bulunmazsa o zaman bu kararlar tekrardan tartışılması için İslami Şura Meclisi'ne gönderilmektedir.⁷¹

Anayasa Koruyucular Konseyi bir sekreteryaya ve uzmanlaşmış idari teşkilatları kendi içinde barındırmaktadır. Yılda bir kere sekreter, başkan yardımcısı ve sözcü değişilmektedir. Sekreter ve başkan yardımcısı mutlaka üyelerden olmalıdır. Sözcü ise bu konseyin üyeleri haricinde başka birisi de ola bilmektedir. Bu konsey haftada iki kez toplanmakta ve istisnai durumlarda olağanüstü toplantılar da yapabilmektedir. Konseyin resmi toplantıları yedi üyenin katılması ile gerçekleşmektedir. Kritik durumlarda ve oylama meselelerinde ise minimum dokuz üyenin olması gerekmektedir.⁷²

İİC'nin siyasi yapısı içerisinde yer alan Anayasa Koruyucular Konseyi'nin en önemli görevlerinden biri de ülkede yapılan seçimlerin denetlenmesidir. Konsey Cumhurbaşkanlığı ve Milletvekilliği seçimlerini denetlemekte ve aynı zamanda adayları incelemekte, uygun şartları yerine getiren adayları onaylamaktadır. Böyle bir yetkiye sahip olduğu için bu konsey rejime bağlı olmayan adayları elemektedir. Bundan ziyade Anayasa Koruyucular Konseyi İran'ın siyasi sistemi içinde yürütme erkinin en mühim ve önemli bir ayrıntısı olduğundan İran Anayasasınca geniş yetkilerle donatılmıştır. Üyeleri ise tamamen Rehber'e bağlıdırlar. Tüm bu olanaklar hasebiyle Konsey devletin en önemli ve kilit kurumu haline gelmiştir.⁷³

⁷¹ Bayram Sinkaya, s. 22-23.

⁷² Anayasa Koruma Konseyi nedir? 29.02.2024, <https://tr.mehrnews.com/news/1915150/Anayasa-Koruma-Konseyi-nedir> [Erişim tarihi: 25.10.2024].

⁷³ Alireza Mokhtarpour, s.122.

1.3.5. İslami Şura Meclisi (Meclis-e Şura-e İslami)

İİC’de yasama organı parlamentodur. Anayasa’nın 58. ve 71. maddelerinde belirtildiği üzere yasama organı ve İran halkının temsilcisi sıfatını oluşturan İslami Şura Meclisi’ndeki milletvekilleri 62. maddeye istinaden halk oylamasıyla seçilmektedir. İran Parlamentosu toplamda 290 milletvekilinden oluşmaktadır. Milletvekillerinin tümü Müslümandır. Burada önemli olan hususlardan biri de ülkedeki diğer dini-etnik azınlıklara mecliste temsilci milletvekili bulundurma hakkı tanınmasıdır. Anayasa’nın 64. maddesinde belirtildiği üzere Musevilerin, Zerdüşterin, Ermeni Hristiyan toplulukların her biri için bir milletvekili, Keldani ve Asuri Hristiyanlar içinse toplamda bir temsilci milletvekili parlamentoda bulunmaktadır.⁷⁴ İran Meclisi’nin hukuken geçerli durumda olması, Denetim Şurası’nın varlığına bağlıdır. Anayasa’nın 69. maddesinde ise parlamentodaki işleyişin şeffaflığına değinilmiştir. Bu maddeye göre parlamentodaki tüm çalışmalar şeffaf olmalı ve tüm tutanaklar basın yayın organları vasıtasıyla kamuoyuna açıklanmalıdır. Herhangi bir olağanüstü durum oluştuğunda ise Cumhurbaşkanı veya bakanlardan biri, on milletvekilinin talebi ile kapalı oturum yapılabilmektedir.⁷⁵ Ayrıca İİC 265 seçim bölgesine bölünmekte ve ülkede on altı yaşını dolduran her kişi oy kullanma hakkına sahip olmaktadır.⁷⁶

İran Meclisi ülkedeki bütün işler için araştırma veya soruşturma açma yetkisine sahiptir. Aynı zamanda meclis çok önemli konularda kültürel, iktisadi meselelerde doğrudan halkoyuna başvuru yapma yetkisine sahiptir. Yabancı uzmanların devlet tarafından istihdam edilmesi de meclis onayını gerektirmektedir. Bundan ziyade anayasaya göre devletin savaş veya barış gibi olağanüstü durumlarda zorunlu sınırlamalar getirebilmesi için meclis onayının alması şarttır.⁷⁷

Tüm bunların yanı sıra İran Parlamentosu Cumhurbaşkanının seçtiği kabineye güvenoyu verme veya vermeme yetkisine sahiptir. Ancak parlamento kâğıt üzerinde yasama görevi için tek mercii sayılsa da burada alınan kararlar Anayasa koruyucular Konseyi’nin onayı olmadan kabul edilmemektedir. Bu açıdan bakıldığında İslami Şura

⁷⁴ Nazrin Alizada, s.119.

⁷⁵ Ahmet Kılınç, s.922.

⁷⁶ Hakan Cavlak, Ümmiye Özbilek, “Konstrüktivist Perspektiften Devrim Sonrası İran Siyasal Sistemi”, Cilt: 8, Sayı: 16, 2019, (ss. 129-137), s.134.

⁷⁷ Bayram Sinkaya, s. 21.

Meclisi'nin de Cumhurbaşkanı gibi Velayet-i Fakih ile hareket etme zorunda olduğunu anlaşılmaktadır.⁷⁸

1.3.6. Düzenin Maslahatını Teşhis Konseyi (Mecma-i Teşhîh-e Maslahat-e Nezam)

Düzenin Maslahatını Teşhis Konseyi (Mecma-i Teşhîh-e Maslahat-e Nezam) 1988'de Ruhullah Humeyni'nin gösterişi ile İran Meclisi ve Anayasa Koruyucular Konseyi tarafından yasama sürecine ilişkin anlaşmazlık durumlarında arabuluculuk yapması için oluşturulmuş ve 1989 yılında anayasada yerini almıştır.⁷⁹ Maslahat Konseyi İran'ın siyasal sisteminin uzlaştırma görevini üstlenmekte ve üyeleri Rehber tarafından görevlendirilmektedir. Cumhurbaşkanı, meclis başkanı, yargı erki başkanı, Anayasa Koruyucular Konseyi'nin din adamı olan altı üyesi Maslahat Konseyi'nin doğal ve daimi üyeleridir.⁸⁰

Maslahat Konseyi'nin işleyişi anayasanın 112. maddesinde belirtilmiştir. Konsey özel veya tüzel olmakla toplam 51 üyeden oluşmaktadır. Tüzel üyeler üç erkin başkan, Anayasa Koruyucular Konseyi'nin altı fakih üyesi, Genelkurmay Başkanı, Milli Güvenlik Yüksek Konseyi Genel Sekreteri, gündemle alakalı bakan veya kurum başkanı ve meclisin meseleyle bağlantılı komisyon başkanından oluşmaktadır. Özel üyeler ise on üç din adamı ve yirmi beş sivil üyeden ibarettir. Maslahat Konseyi başkanı Rehber tarafından belirlenmekte ve beş yıllık görev süresi bulunmaktadır. Ayrıca onlar görev süreleri bittiğinde Rehber tarafından tekrardan göreve atanabilmektedirler.

Ülkenin başlıca politikalarında Rehber'e danışmanlık görevi yapmak, düzenin normal yollarla çözülme sorunları için Rehber'e çözüm yolları sunmak, İran Meclisi tarafından çıkan yasaları Anayasa Koruyucular Konseyi'nin İslam'a ve anayasaya aykırı ilan etmesi durumunda en uygun olan kararı vermek, anayasada herhangi bir değişiklik gerektiği durumlarda Rehber'e çözüm yolları sunmak Maslahat Konseyi'nin temel görevlerindendir.

⁷⁸ Hakan Güneş, s. 41.

⁷⁹ Hazar Vural Jane, Fuat Aksu, s. 30-31.

⁸⁰ Hakan Cavlak, Ümmiye Özbilek, s.134.

Özetlenecek olursa Maslahat Konseyi İran'ın ekonomik planının oluşturulması, toplumsal, siyasal politikaların belirlenmesi, kalkınma programlarının oluşturulması gibi ülkenin başlıca politikalarının belirlenmesinde ciddi bir rol üstlenmekte ve Rehber'in karar verme süreçlerinde kritik bir öneme sahip olmaktadır.⁸¹

1.3.7. Milli Güvenlik (Silahlı Kuvvetler ve Devrim Muhafızları)

5 Mayıs 1979 yılında Ayetullah Humeyni tarafından kurulan İran Devrim Muhafızları (Sepah ya da Pasdaran), paramiliter yapılardan oluşmakta ve büyük bir orduya sahip olmaktadır.⁸² Ülke anayasasının 1989'da tekrardan incelenmesi ile ilgili anayasanın 176. madde gereğince Milli Güvenlik Konseyi'nin görevi belirlenmiştir. Bu maddeye göre Konsey'in esas görevi düzeni ve toprak bütünlüğünü korumak, ulusal çıkarları sağlamaktır. Cumhurbaşkanının başkanlığında oluşturulan Güvenlik Konseyi'nin diğer esas görevleri ise aşağıdaki gibidir:

1. Rehberlik makamı tarafından görevlendirilen genel siyasi çerçevede İran'ın güvenlik, askeri ve savunma politikasını belirlemek.
2. İstihbarat, siyaset, sosyal, kültürel ve ekonomik meselelerde genel güvenlik ve genel savunma tedbirleri ile uyumlu olarak içerde veya dışarda oluşabilecek tehditlere karşı ülkenin her türlü maddi ve manevi imkânlarından yararlanmak.

Milli Güvenlik Konseyi'nin yapısı ele alındığında ise aşağıda belirtilen üyeler bu yapı içinde yer almaktadır:

1. Genel Kurmay Başkanı.
2. Devlet Planlama Teşkilatı Başkanı.
3. Yasama, Yürütme ve Yargı erki başkanları.
4. Rehber makamı tarafından görevlendirilen iki temsilci.
5. İstihbarat, Dışişleri ve İçişleri bakanları.
6. Gerekli olduğu durumlarda Ordu ile Devrim Muhafızlarının en üst rütbeli komutanları.

⁸¹ Mehmet Koç, “İran’da Devlet Yapısı ve Temel Kurumlar-I Devrim Rehberliği”, İRAM, 2017 <https://iramcenter.org/iranda-devlet-yapisi-ve-temel-kurumlar-i-devrim-rehberligi-1020>. (Erişim tarihi: 27.10.2024).

⁸² Mehmet Burhanettin Coşkun, “Güvenlik Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme: Türkiye ve İran”, *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, Cilt:2, Sayı:4, 2015, (ss. 5-23), s. 23.

Aslında Milli Güvenlik Konseyi'nin kurulma ihtiyacı İran'ın savunmada, güvenlikte ve bazı askeri teşkilatlarda yakın iş birliği yapma isteğinden ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Milli Güvenlik Konseyi Devlet Bakanlığı'na bağlı bir şekilde faaliyetini sürdürmektedir. Bu konsey İİC'nin iç ve dış politikalarını belirlemede görevlidir ve başkanlığını Cumhurbaşkanı yapmaktadır. Ancak burada alınan kararlar Rehber'in onayı olmadan yürürlüğe geçmemektedir.⁸³

22 Nisan 1979'da kurulan Sepah ya da Pasdaran bir diğer adıyla Devrim Muhafızları Ordusu 120.000 kişilik bir gruptan oluşmaktadır. Devrim Muhafızları kısa süre zarfında büyüme gerçekleştirerek kadın ve erkek gruplarını kendi içinde barındırmayı başara bilmiştir. Bu bağlamda Devrim Muhafızları Irak ile olan savaşta tüm gücü ile İran ordusunun yanında savaşmış ve yeni oluşan koşullar gerekçesiyle 1985 yılında deniz, kara ve hava kuvvetleri şeklinde yeniden yapılandırılmıştır. Savaştan sonraki dönemde de İran'ın yeniden yapılandırılmasında önemli bir rol üstlenerek ülkede büyük bir ekonomik güç haline dönüşen ve askeri, ekonomik ve diğer alanlarda kendi nüfusunu yükselten Devrim Muhafızları 2004 yılında Tahran'ın İmam Humeyni Havaalanı'nı ele geçirerek hükümeti bu havaalanının işletme sözleşmesini feshetmeye zorlamıştır.⁸⁴ Bu teşkilatın başkanı Rehber tarafından Devrim Muhafızları Ordusu içindeki komutanlardan atanmaktadır. Aynı zamanda Devrim Muhafızları Ordusu'nun yurtdışı operasyonlarını yöneten Kudüs Gücü'nün başkanı da Rehber tarafından belirlenmektedir.⁸⁵

Devrim Muhafızları'nın hukuki statüsü anayasada 150. maddede açıklanmıştır. Bu açıklamaya göre İslam Devrimi'nin ilk günlerinde kurulan Devrim Muhafızları devrimi ve devrimin kazanımlarını korumakla yükümlüdür. Onun faaliyet ve sorumluluk alanları İran Ordusu (Artesh) ile bağlantılıdır ve onlar koordineli ve kardeşçe bir iş birliği içerisinde dirler. Devrim Muhafızları içinde bulunan ve önemli bir teşkilat olan Besic Güçleri paramiliter bir gönüllü milis teşkilatıdır. Besic, Rehber'den emir almaktadır. Besic Güçleri resmi dini törenlerin yapılması, ahlak polisliği, muhalif hareketlerin denetimi gibi faaliyetleri kolluk kuvvetleriyle birlikte yerine getirmektedirler. İran Anayasası'nın 101. maddesine istinaden yasal statü

⁸³ Alireza Mokhtarpour, s. 143-144.

⁸⁴ Erkan Yılmaz, *Uluslararası Sistem Bağlamında Azerbaycan-İran İlişkileri*, Sonçağ Akademi Yayınları, İstanbul, s. 97.

⁸⁵ Hakan Güneş, s. 45.

kazanan Besic, İran'da yıllık Gayri Safi Milli Hasıla'nın %1'lik kısmına sahip olmaktadır. Ayrıca bu oluşuma yapılacak yatırımlar vergiden düşülebilmektedir.

Kudüs Gücü ise rejime bağlı kalarak sınır ötesinde faaliyetler gerçekleştiren ve doğrudan Rehber tarafından yönetilen bir oluşumdur. 1990 yılında dönemin gelişmeleri ve bölgesel yapılara paralel olarak oluşturulmuştur. Özellikle Sovyetlerin dağılmasından sonra ABD dünyada kendini tek süper güç olarak ilan etmiş ve Ortadoğu bölgesinde saldırgan ve tek taraflı politikalar izlemeye başlamıştır. Bu yıllar İran'a devrim ihracı politikasını gerçekleştirmek için büyük fırsatlar sunmuştur. Bölgede Şii etkisini artırmak ve siyasi bir güç elde etmek isteyen İran bu dönemlerde Kudüs Gücünü daha fazla kullanmaya başlamıştır.⁸⁶ Bu birim genel olarak gizli faaliyetler yürütmekte ve emirlerini İran'ın en üst kademelerinden alarak direkt Rehber'e sunmaktadır. Onun bütçesi Rehber Ali Hamaney tarafından kontrol edilmekte ve ülkenin genel bütçesi içerisinde gösterilmemektedir. Kudüs Gücü faaliyet gösterdiği her ülke ve bölgeye göre farklı gruplara bölünmüştür. Bu bağlamda onlar Irak, Lübnan, Filistin, Ürdün, Hindistan, Afganistan, Tunus, Sudan, Cezayir, Fas, Avrupa'nın bazı ülkeleri ve Kuzey Amerika gibi dünyanın birçok bölgelerinde kendi faaliyetlerini sürdürmektedirler. Ülke dışında olan nüfuslarını yükseltmek için ise Irak'ta Şii yönetimi ve grupları, Lübnan'da Hizbullah ve Filistin'de HAMAS faaliyet göstermektedir ki İran onlara destek vererek bölgesel gücünün sınırlarını genişletmeye çalışmaktadır.⁸⁷

Genel olarak istihbarat toplamak, devlet ve devlet dışı aktörlerle iş birliği ve sınır ötesi operasyonlar yapmakla yükümlü olan Kudüs Gücü'nün Irak'la olan savaş sonrası etki alanı daha çok genişlemiştir. Devrim Muhafızları Ordusu'nun İran'ın dış politikasına uyum sağlamasıyla daha çok gelişen Kudüs Gücü yabancı ülkelerde devlet dışı olan aktörlerden esas sorumlu olan teşkilata dönüşmüştür.⁸⁸

⁸⁶ Nazlı Koca, "Devrim Muhafızları: İran'ın Düalist Sisteminde Yeri ve Etkisi Nedir?", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:22, Sayı:4, 2020, (ss. 1735 – 1755), s. 1738-1740.

⁸⁷ Erkan Yılmaz, s. 98.

⁸⁸ Cemil Doğan İpek, Ali Özçelik, "İran'ın Vekil Aktör Stratejisinde İstihbarat Örgütlerinin Rolü: Kudüs Gücü Örneği", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 87, 2023, (ss. 1280-1293), s.1284.

2. İRAN'DA AZERBAYCAN TÜRK KİMLİĞİ

2.1. İran'da Türk Varlığı ve Türk Hanedanları

2.1.1. Genel Olarak İran'da Türkler

İran Türkleri geçmişte Orta Asya'dan bu coğrafyaya yerleşen Oğuz boylarındandır. Oğuzlar İslam ülkelerine yayılarak zamanla devletler ve beylikler kurarak ülkelerin kaderini belirlemiş ve yerleştikleri coğrafyalarda önemli rol oynayarak tarihte kendi yerlerini almışlardır. Orta Asya'dan gelen Oğuzların bir kısmı şehirlere, diğer bir kısmı ise daha kırsal alanlara ve köylere yerleşmiştir. Bunlardan konargöçer olarak nitelendirilenler Maverâünnehir ve Horasan bölgelerinde bulunmuştur. Oğuzların ana topraklarından ayrılarak Ortadoğu bölgelerine yayılması süreci ise bir hamlede meydana gelmemiş uzun yıllar devam etmiştir.⁸⁹

İran Türkleri politik, tarihsel ve kültürel olarak Türk dünyasında özel bir yere sahiptir. İran tarihi incelendiği zaman Azerbaycan Türklerinin diğer topluluklara kıyasla daha ön planda olduğu anlaşılmaktadır. Hatta günümüzde İran devletinin başı sayılan Ayetullah Ali Hamaney'in de Azerbaycan Türkü olduğu bilinmektedir. Bu etken İran içinde Türklerin ne kadar büyük bir öneme sahip topluluk olduğunu bir daha göstermektedir. Bu nedendir ki ülkedeki Azerbaycanlı nüfustan çok önemli insanlar devletin en üst kademelerinde önemli yerlere gelmiştir.⁹⁰

Günümüzde 85 milyondan fazla nüfusa sahip olan İİC'de nüfusun neredeyse yarısının Türk kökenli olduğu bilinmektedir. Fakat yıllardır bu coğrafyada yaşanan gelişmeler sonucunda Türkler İran'da çeşitli hükümetler tarafından asimilasyona maruz kalmış ve sonuç olarak psikolojik açıdan kendini Pers olarak nitelendiren insanların sayısı artmıştır.⁹¹ İran'da yaşayan Türklerin büyük çoğunluğu, Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan ve Erdebil eyaletlerinde yaşamaktadır. Tebriz, Urmiye, Sarab, Erdebil, Hoy, Selmas, Enzeli, Merend, Astara, Halhal, Soğukkulak, Bicar, Culfa, Zencan, Maku, Mahabat, Maraga, Reşt gibi şehirler Güney Azerbaycan

⁸⁹ Metin Erendor, s.156.

⁹⁰ Cüneyt Yılmaz, “İran’da Yaşayan Azerbaycan Türkleri ve Azerbaycan-İran İlişkilerine Etkileri”, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2017, s.67.

⁹¹ Samad Moghanirahimi, “Tarihten Günümüze İran’daki Türkler ve Türk-İran İlişkileri”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:5, Sayı:2, 2021, (ss. 213-220), s.214.

bölgesinde yer almaktadır. Gümümüz İİC'nin başkenti olan Tahran şehri ise çok etnikli bir yapıya sahiptir ve Azerbaycan Türkleri önemli bir oran teşkil etmektedir.

Bu nedenledir ki İran'da Türkleri görmezden gelmek, yok saymak İran tarihini yok saymaktır. Selçuklular, Gazneliler, Timurlar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Afşarlar, Kaçarlar bu bölgede hâkimiyet kuran ve etnik Türk olan devletler olmuştur. Akkoyunlularla Osmanlı arasında olan Otlukbeli, Safevi ile Osmanlı arasında gerçekleşen Çaldıran savaşları farklı değil, iki Türk devleti arasında yaşanan anlaşmazlıklar olmuştur. Tüm bunlar göz önüne alındığında, Türklerin İran'dan ayrı sayılması mümkün değildir. Hatta tam aksine İran'ı Türklerin vatan yaptığı bile söylenebilmektedir.⁹²

2.1.2. Safeviler Dönemi

1501-1736 yılları arasında mevcut olmuş Safeviler Hanedanı Azerbaycan, İran, Türkmenistan, Irak, Afganistan, Ermenistan ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde hâkimiyet kuran Şii mezhebi ideolojisine dayalı eski bir Azerbaycan Türk devleti olmuştur. Devletin ismi merkezi Erdebil'de bulunan tarikatın lideri Şeyh Safiyyuddin'in adından gelmektedir.⁹³ Bu konuya değinen Azerbaycanlı tarihçi Mirza Abbaslı Safeviler'inden Erdebil ve yakın bölgelerde yaşayan Azerbaycan Türkleri olarak bahsetmiş ve Safeviyye tarikatının lideri sayılan Şeyh Safiyyüddin'in Türk Oğlu veya Türk Piri olduğuna dikkat çekmiştir.⁹⁴

Günümüz İran'ına bakıldığında ülke tarihinde Safeviler devletinin çok önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Safevi Hanedanlığı dönemi İran'da hem Azerbaycan Türklerinin hem de Farsların egemen olma yolunda mücadelesinin başlangıç noktası sayılmaktadır.⁹⁵ Bu bağlamda konu detaylandırılacak olursa Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın torunu olan Şah İsmail Akkoyunluları yenerek İran'ı kendi topraklarına katmış ve 1501 yılında Tebriz'de kendini hükümdar ilan etmekle Safevi devletinin temelini atmıştır.⁹⁶ İktidarı ele geçiren Safevilerle birlikte Şiilik resmi mezhep olarak ilan edilmiştir. Bu olay İran kaynaklarına göre ilk defa Şii

⁹² Oğuzhan Çelik, s. 23-27.

⁹³ Metin Erendor, s.93.

⁹⁴ Metin Erendor, s.94.

⁹⁵ Cüneyt Yılmaz, s. 9-10.

⁹⁶ Cüneyt Yılmaz, s. 9-10.

bir devletin kurulması hasebiyle büyük bir öneme sahiptir. Batılı Şark uzmanlarından Walther Hintz ve Browne bu olayın İran milli birliğinin oluşması açısından oldukça önemli olduğunu belirtmişlerdir. Rus tarihçilerinden Petruşevski ve Pigulevskaya Kızılbaşların durumunu İran’da Türk hâkimiyetinin devamı olarak nitelendirmiştir. İran’ın yetiştirdiği önemi tarihçilerden olan Ahmet Kesrevi ise Erdebil tarikatı liderlerinin seyit ve Şii olmadıklarını belirtmiş, tarikatı saltanata getiren Kızılbaşların ise Şii mezhebi için oldukça büyük öneme sahip olduklarını dile getirmiştir.⁹⁷ Bu bağlamda Nikki Keddie Şii mezhebi hakkında şunları ifade etmiştir:

Şu vurgulanmalıdır ki; bazı Müslümanlar ve Batılı Oryantalistler arasında yaygın olan, Şiiğin İran’a özgü olduğu düşüncesi, 1501 tarihine kadar temelsizdir. Bu tarihten önce Şii İranlılar bulunmaktaydı ancak Şiiilerin büyük bir kısmı İranlı değildi ve İranlıların çoğunluğu da Sünnilerdi.⁹⁸

Şah İsmail’in devleti kurduktan sonra ilk icraatı On İki İmam Şiiliği’nin (İsna Aşeriyye/İmamiyye/Caferiyye) ülkenin her tarafında zorunlu kılması olmuştur. Onun Şii mezhebini yaygınlaştırmak için gerçekleştirdiği uygulamalar şu şekilde açıklanabilir:

1. Safevi devletindeki tüm imamlara, hatiplere okudukları tüm hutbeleri On İki İmam adına okumalarını emretmiştir.
2. Ezanda, “*Eşhedu enna Aliyyen veliyullah*” ve “*hayye ala hayri ’l-amel*” ilavesini koydurmuştur.
3. Tebriz şehrinde bastırdığı sikkelerin üzerinde “*la ilahe illallah Muhammed Rasulallah ve Ali Veliyullah*” ifadelerini yazdırmıştır.⁹⁹

Safevilerin giderek güçlenmesi onları bölgede Osmanlı Devleti ile rakibe dönüştürmüş ve bu rekabet en sonda savaşla sonuçlanmıştır. Tarihe “Çaldıran Savaşı” olarak geçen bu savaş Osmanlı’nın galibiyeti ile sona ermiştir. Osmanlı Devleti’nin düzenli Yeniçeri birlikleri ve topları bu savaşın kaderini belirleyen ana unsurlardan biriyken, aynı zamanda Safevi Devleti’nin aşiretlerden topladığı düzensiz ve disiplinsiz ordu yenilgideki ana faktörlerden biri olmuştur. Bu savaşta yaşanan yenilgi Şah İsmail’e karşı olan güveni sarsmış ve onun yenilmez olduğuna dair inanç ortadan

⁹⁷ Yılmaz Karadeniz, “Safevî Devleti’nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:3, 2014, (ss. 53-67), s.54.

⁹⁸ Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran’da Milliyetçilik*, s.52.

⁹⁹ Doğan Kaplan, “Şiiğin İran Topraklarında Egemenliği: Safeviler Öncesi Arka Plan ve Safevi Dönemi Şiileştirme Politikaları”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 3, 2008, (ss. 183-203), s. 192-193.

kalkmıştır. Şah İsmail'in ölümünden sonra yerine oğlu Şah Tahmasp geçmiştir. Bu dönemde başkent Tebriz'den Kazvin'e, oradan da Şah Abbas döneminde İsfahan'a taşınmıştır. Bu dönemden sonra Azerbaycan toprakları ülke içinde "Azerbaycan Vilayeti" olarak isimlendirilmiş ve beylerbeyi tarafından yönetilmeye başlamıştır. Osmanlı ile devam eden gerilim dönemi ise 1639 yılında Kasr-ı Şirin anlaşması ile sona ermiştir.¹⁰⁰

İran'daki Türklük tarihiyle ilgili ciddi kaynak olarak kabul edilen Safevi devletine yönelik bazı ikili söylemler bulunmaktadır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:¹⁰¹

1. Safeviler ilk zamanlarda Sünni mezhebine bağlı olmuş, Şii mezhebine daha sonra geçmişlerdir.
2. Bazı kaynaklara göre imparatorluk, bazılarına göre ise ulus-devlet yönetim modelini benimsemişler.
3. Safevi-Osmanlı karşı durmasının temelinde bazı ekonomik ve dini faktörler yer almaktadır.
4. Safeviler etnik olarak Türk kökenli kabul edilseler de bazı kesimler tarafından Kürt, Arap, Fars olarak kabul edilmektedir.

Ancak her ne kadar Safevilerle ilgili çelişkili hususlar dillendirilse de şunun vurgulanması gerekmektedir ki Safeviler zamanında şu anda kullanılan İran milletinden söz edilmemiştir. Aynı zamanda Safevi kaynaklarına bakıldığında da devletten "İran", toplumdan ise "İran Milleti" olarak bahsedilmemiştir.¹⁰²

Tüm bunlara rağmen Batılı ve aynı zamanda İranlı araştırmacılar Safevileri İran devleti olarak göstermeye çalışmıştır. Özellikle 20. yüzyılın 40-60'lı yıllarında yapılan kapsamlı araştırmalar sayesinde bu fikrin yanlış olduğu ortaya çıkmış ve tarihte bu devletin Azerbaycan tarihi gerçekliğine mensup olduğu kanıtlanmıştır. Devletin ekonomik ve medeni açıdan en gelişmiş bölgesi Azerbaycan bölgesi olmuştur. Şöyle ki Azerbaycan'ın Kızılbaş kabileleri ve Erdebil feodal beyleri Safevi devletinde en önemli aktörler olmuştur.¹⁰³ Safevi Hanedanı Akkoyunlu baskın olmak üzere Çağatay (Timurlu) ve İlhanlı mirası üzerine kurulmuş ve bu devletlerdeki gelenekler benimsenmiştir. Hanedanın kroniklerine bakıldığında da Akkoyunlu, İlhanlı, Çağatay

¹⁰⁰ Erkan Yılmaz, ss. 115-117.

¹⁰¹ Nazrin Alizada, s.77.

¹⁰² Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, s.55.

¹⁰³ Oqtay Əfəndiyev, "Azərbaycan Səfəvilər dövləti", <http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/20367/cild/11> [Erişim tarihi: 16.05.2024].

mirasının devamı sayılabilecek devletlerde On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Hatta İskender Bey Türkmen gibi Türk kökenli yazarlarla birlikte bazı İran saraylarında da bu Türk takviminin kullanıldığı bilinmektedir.¹⁰⁴

2.1.3. Nadir Şah Afşar Dönemi

Oğuz Kağan Destanı'ndaki bilgilere göre Afşarlar aslen 24 Türk boyundan biridir ve onlar Safeviler devletini kuran yedi Türk boyu arasında yer almaktadır.¹⁰⁵ Safeviler Devleti'nin çöküşünden sonra güçlü bir Türk devleti kurarak, adını tarihe “Doğunun Büyük İskenderi” olarak yazan Nadir Şah Afşar'ın tarihte çok önemli bir yeri vardır. Kuzey Kafkasya'dan Basra Körfezine, Urmiye Gölü'nden Hindistan'a kadar uzanan Afşar İmparatorluğu, hem Azerbaycan Türklerinin devlet tarihinde derin iz bırakan görkemli devletlerden biridir hem de en güçlü orta çağ imparatorluklarından biridir.¹⁰⁶ Bu devlet, 1736-1804 yılları arasında İran'da hüküm süren bir Türk hanedanlığıdır. Devletin kurucusu Nadir Şah Afşar'ın Oğuzların Afşar boyundan olduğundan devlet tarihe Afşar devleti olarak geçmiştir.

Nadir Şah'ın kendisi Horasan'daki Kırıklı oymağı beylerinden olan Türkmen'dir.¹⁰⁷ O, 1736'da yapılan Muğan Kurultayı'nda Şah olarak ilan edilmiştir.¹⁰⁸ Şahlığı sürecinde Nadir Şah yeni topraklar kazanmış, devletin hudutlarını daha da genişletmiş ve 18. yüzyılda Sasaniler döneminden sonraki en geniş coğrafi alana yayılmayı başarmıştır.¹⁰⁹ Hatta Nadir Şah 1736-1739 yılları arasında Delhi'ye kadar giderek oldukça başarılı bir Hindistan-Afganistan seferinde bulunmuş, daha sonra 1740 yılında Türkistan seferini gerçekleştirmiştir. Böylelikle Batı tarihçilerinden olan Sir Percy Sykes'in söylemiyle “Büyük Afşar”, meşhur Hindistan seferiyle bu bölgenin zenginliklerini elde etmiş ve üstelik hükümdarlık hayalini de gerçekleştirerek,

¹⁰⁴ Cihat Aydoğmuşoğlu, “Safevi Tarih Yazıcılığı ve Safevi Çağı Kronikleri”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:4, Sayı:1, 2019, (ss. 143-164), ss.147-150.

¹⁰⁵ Cüneyt Yılmaz, s.19.

¹⁰⁶ В.М. Алиева, “Еще раз о политическом положении империи Афшар”, *Ингушский научно-исследовательский институт гуманитарных наук им. Ч.Э. Ахриева*, 2022, (pp. 7-10), p.7.

¹⁰⁷ Metin Erendor s.105-106.

¹⁰⁸ Umut Kırca, “Nadir Şah Dönemi Afşarlı Tarihi'nin Ana Kaynakları”, *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 6, 2021, s.3.

¹⁰⁹ Cüneyt Yılmaz, s.19.

kendisinden önceki Timur, Cengiz han gibi Asya'nın ünlü hükümdarları arasına katılmayı başarmıştır.¹¹⁰

Hindistan'dan büyük hazineyle dönmeyi başaran Nadir Şah ülkesinden üç yıl vergi toplamamıştır. O, bu olayın hemen ardından sıklıkla Horasan'a karşı saldırılar düzenleyen Hive ve Buhara hanlıklarına karşı 1740 yılında savaş açarak onların her ikisini mağlup etmeyi başarmıştır. Böylece kendi ülkesini Rus tehdidinden bir sürelik kurtarmış olan Nadir Şah, Osmanlı ile çarpışmalardan net bir sonuç alamamış ve yönünü kuzeye doğru çevirmiştir. Bu minvalde Dağıstan'a birkaç kez giden Nadir Şah istediği sonuçlara burada da ulaşamamış ve 1743-1747 yılları arasında ekonomik kriz ve vergilerin düzensiz toplanması sebebiyle çeşitli isyanlarla karşı karşıya kalmıştır. Sonuç olarak o, 1747 yılında suikasta uğrayarak hayatını kaybetmiştir.¹¹¹

Nadir Şah'ın ölümünden sonra ülkede merkezi otorite zayıflamış ve Azerbaycan bölgesinde Hanlıklar Dönemi olarak bilinen periyot başlamıştır. Hanlıklarsa merkezi hükümetten ayrı kendi yönetim sistemini oluşturduğundan Rusya'nın Petro döneminden başlayarak güneye inme politikası hızlanmıştır.

2.1.4. Kaçarlar Dönemi

Kaçar Hanedanlığı dönemi tamamen farklı yenilikleri ve değişimleri beraberinde getirmiştir. Bu dönemde devlet aşiret merkezli yapıdan dönüştürülerek merkezileştirilmiştir. Avrupa ve Batı ile sıkı ilişkiler kurulmuş, askeri alanda yeni yapılanmalara başvurulmuş ve yerel basının başlangıcı bu dönemde koyulmuştur. Kaçar dönemi aynı zamanda ülkenin ilk kez İran olarak anılmaya başlandığı dönemdir.¹¹²

Kaçarların Türk olduklarının her kes tarafından bilinmesine rağmen bu hanedanın liderlerinin Türklüğe yaklaşımları ve kendilerini hangi düzeyde Türk hissetmelerine dair Faruk Sümer'in yaptığı değerlendirmeler dışında başka çalışmalar bulunmamaktadır. Faruk Sümer "Oğuzlar" isimli kitabında, bu hanedanın son Türk

¹¹⁰ Abdurrahman Ateş, "Nadir Şah Afşar'ın Ölümünden Sonra İran'da Hâkimiyet Mücadeleleri ve Osmanlı Devleti'nin İran Politikası", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:8, Sayı:2, 2006, (ss. 1-12), s.54.

¹¹¹ Umut Kırca, s. 3-4.

¹¹² Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, s. 57, 58.

sülalesi olduğunu, onların kendilerini daima Türk hissettiklerini ve her zaman Türkçe konuştuklarını belirtmiştir. Sümer yine aynı kitabında Kaçarların Türklüğe bağlılıklarını şu şekilde açıklamıştır:

Kaçarlara gelince onlar İran'da iktidarın Türklerden başka bir kavme geçmesine engel oldular. Kaçarlar da kavmî şuura sahip bir Türk hanedanı idi. Onların da eski Türkmen hanedanları gibi, Oğuz eline ve Oğuz boylarına ilgi gösterdikleri görülmektedir.¹¹³

Ağa Muhammed Han Kaçar, 1794'te sonuncu Zend Şahı olan Lotf Ali Han Zend'i mağlup etmeyi başarmış ve Tahran başkent olmak üzere Kaçar Devleti'nin esasını koymuştur. 1797 yılında Muhammed Şah'ın suikast sonucu öldürülmesi üzerine onun yerine yeğeni Feth Ali Şah geçmiştir.¹¹⁴ Feth Ali Şah devletin başına geçtikten sonra, Kürtler tarafından bazı tehditlerle karşılaşmış ancak o, 1798'de Kürt Sadık Han Şakaki'yi mağlup etmeyi başarmıştır. Kendisine yönelik ikinci tehdit ise kendi kardeşi Hüseyin Kulu Han tarafından gelmiştir. Feth Ali Şah bu tehdidi 1803 yılında ortadan kaldırmıştır.

Şah içerde olan olaylarla meşgulken Rus Çarı I. Alexander, yeni bölgelere yayılma harekâtını başlatmıştır. Bu zaman Gürcü asıllı olan Prens Sisianov'dan da büyük destek alan Aleksandr, Tiflis'i ele geçirmiştir. Daha sonra o yönünü Azerbaycan'ın kapısı sayılan Revan'a yöneltmiş ve tarihte Rus-İran Savaşları olarak bilinen uzun bir dönemin başlangıcı böyle koyulmuştur.¹¹⁵ 1804-1813 yılları arasında süren I. Rus-İran savaşı sonucunda, Rusya Aras nehrine kadar olan toprakları ele geçirmiş ve savaş sonunda Rus Çarlığı ve Kaçar Hanedanı arasında imzalanan 1813 Gülistan antlaşmasına göre, Karabağ, Dağıstan, Şirvan, Gürcistan, Talış, Bakü ve Gence şehirleri Rus Çarlığının hâkimiyeti altına girmiştir. Bundan sonraki süreçte Ruslarla Kaçar Handanı arasında barış 13 yıl sürmüştür. 1826'da iki ülke tekrardan karşı karşıya gelmiş ve 1828 yılında son bulan savaşta İngilizlerin kısmen de olsa Kaçarlara destek vermesine rağmen, Ruslar bu sefer Tebriz'in güneyine kadar inmeyi başarmıştır.

Savaşın hemen ardından Güney Azerbaycan'daki Miyane bölgesinde yapılan Türkmençay antlaşmasıyla önceden kaybedilen bölgeler kesinleşmiş ve bunlara Ordubad, Revan ve Nahçıvan hanlıkları da eklenmiştir. Bu antlaşmayla birlikte

¹¹³ Namiq Musalı, "Kaçarlar Döneminde Türk Kimliği ve Türkçenin Konumu Meseleleri Üzerine", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, 2018, (ss. 131-171), s. 134,135.

¹¹⁴ Metin Erendor, s.110-111.

¹¹⁵ Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, s. 59-60.

Azerbaycan'ın parçalanması resmileşmiştir. Sonuç olarak Aras nehrine kadar olan kısım Rusların eline geçmiş, Ruslara kapitülasyonlar ödenmiş, Hazar Denizi'nde Rusların hâkimiyeti kesinleşmiş, Rusya'ya İran'ın istediği bölgesine elçi gönderme hakkı tanınmış, her iki devlet arasında Rusya'nın belirlediği şekilde ekonomik anlaşmaların yapılmasına karar verilmiştir. Bununla da Aras Nehri iki ülke arasında sınır olarak kabul edilmiştir.¹¹⁶

Azerbaycan'ın bölünerek ikiye ayrıldığı Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları hem İran hem Rusya açısından bir dönüm noktasıdır. Bu olaylara İran açısından bakıldığında toprak kaybederek mağlup duruma düşen, Rusya açısından ise yeni toprakların kazanılan bir ülkeden bahsedilmesi doğru olacaktır. Rusya'yla girilen savaşlar İran'ı sadece askerî açıdan etkilememiş, aynı zamanda askeri yenilginin yanında modernizasyon sürecini de hızlandırmıştır. Tüm bu yaşananlar ülkenin toplumsal ve sosyal gelişimini geciktirse de diğer etkenler de bu gecikmenin başlıca sebeplerinden olmuştur. Bunların aşağıdaki gibi sıralanması mümkündür:¹¹⁷

1. Okuryazarlık oranının tüm ülkede sadece %52'lik kısmı kapsaması.
2. Eğitim durumunun aşağı olmasında dolayı kalıcı reformların yapılmaması.
3. Kaçarların ülkeyi aşiret sistemiyle yönetmesi.
4. Toplum içerisinde sınıfsal ayrımcılığın yapılması.

Kaçarlar döneminde gerçekleşen olumlu gelişmeler ise kültür alanında yaşanmıştır. Şöyle ki Fransa ve Britanya ile kurulan ilişkiler sayesinde, bu dillerdeki bazı kelimeler günlük yaşam dilinde kullanılmaya başlanmıştır. Bu zaman Osmanlı devleti de rol model olarak seçilmiş, hatta Abbas Mirza Sultan III. Selim'den çok etkilenmiştir. Bu nedenle Osmanlı'nın *Nizam-ı Cedid*'i Abbas Mirza zamanında kurumsallaştırılmaya çalışılmıştır. Bunu takiben Mirza Muhammed Tagi Han *Tanzimat* ıslahatından etkilenecek şekilde ülkede geniş çaplı ıslahatlar başlatmıştır. Bu dönemde İran'ın ilk akademisi olan *Dar-ül Fünun Okulu* açılmıştır. Nasreddin Şah zamanında da reformlar daha geniş çaplı olmuş, Batı bilim ve teknolojileri İran'da tanıtılmaya başlanmış, İranlı öğrenciler Fransa'ya eğitime gönderilmiş ve Fransız dili ülkede ikinci dil olarak etkinlik kazanmıştır.¹¹⁸

¹¹⁶ Metin Erendor, s.112.

¹¹⁷ Nazrin Alizada, s. 87.

¹¹⁸ Nazrin Alizada, s.88.

Kaçar Hanedanı döneminde İran'da olan Avrupalılar Azerbaycan halkının Türk kökenli Kaçarlara rağbet beslediğini, Turan akrabalığı nedeniyle uzun süre hanedana sadık kaldığını ve hanedanın en büyük dayanağının Azerbaycan Türkleri olduğunu belirtmiştir. Çünkü 19. yüzyılın ortalarına kadar İran ordusunun neredeyse tamamı Türklerden oluşmuştur. 1832-1838 yılları arasında Rusya'nın İran büyükelçisi olan General İvan Osipoviç Simoniç, hatıratında Muhammed Şah hakkında şunları belirtmiştir: *“O, Farsları sevmiyor ve onlara güvenmiyor... Kendisini bir Azerbaycan Türkü olarak görüyor. İşte bu yüzden o, bu ülkenin (Azerbaycan'ın) insanlarını kendisinin tek yurttaşları olarak görüyor ve onun yakın çevresi sadece onlardan oluşuyor”*¹¹⁹

Ancak İran'ın tarihi kaynaklarında Kaçar Hanedanı döneminin kötülendiği anlaşılmaktadır. Bu bakış açısına göre söz konusu dönemde İran halkı ahlaksızlaştırılmış ve yozlaşmış, hatta sömürgeci güçler için uygun hale getirilmiştir. 1813'te Gülistan ve 1828'te yapılan Türkmençay antlaşmalarıyla İran bölünmüş ve daha sonraki süreçlerde İngiliz-Rus rekabetinin merkez üssü haline gelmiştir. Ancak bu yaklaşım, Avrupa'nın güç dengesini ve sömürgecilik sistemini, Osmanlı'nın aynı süreçte yaşadıklarını, Batılı devletlerin ise bir bütün olarak kalkındığını ve tüm bu gelişmelerin Asya'daki yansımalarını göz ardı etmektedir. Örneğin, modern İran araştırmacılarından olan Moazemi Kaçar Hanedanını aşiret sistemine dayalı bir siyasi yapı olarak hafife almış, Kaçarlar sonrası Pehlevi hükümetini ise İran'da devlet kuruculuğunu başlatan ve aşirete dayalı olmayan sistem olarak değerlendirmiştir. Hatta o, Farsça konuşan bir siyasi yapı olduğunu belirterek Pehlevileri övmekten kendini alamamıştır.¹²⁰

2.2. Azerbaycan Milli Kimliğinin Parçalanması (Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları)

19. yüzyıldan itibaren Kafkasya bölgesi Rusya ve İran çekişmesinin merkezi haline gelmiş, 1804 yılında başlayan İran-Rusya arasındaki savaştan Rusya galip çıkmıştır.¹²¹ Yaşanan gelişmelere müteakip Karabağ Hanlığı da Rusya kontrolüne

¹¹⁹ Namiq Musalı, s. 139-140.

¹²⁰ Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, s. 66-67.

¹²¹ Okan Yeşilot, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt:14, Sayı: 36, 2010, (ss. 187-199), s.188.

geçmiş ve Rusya baskılarından tedirgin olan Karabağ Han'ı İbrahim Halil Han Sisianov ile görüşmüştür. Sisianov ise bu fırsatı değerlendirerek İbrahim Halil Han'a kendi tahtında kalması için Rusya'nın hükümrانlığını kabul etmesi gerektiğini belirtmiştir. Çaresiz durumda kalan İbrahim Halil Han bu sefer İran tehdidi karşısında kalmış ve tam bu sırada İran ordusu Karabağ Hanlığına doğru hareket etmeye başlamıştır. İbrahim Halil Han bu saldırıyı geri püskürtse de tekrardan saldırı olacağının farkında olduğundan tekrardan Sisianov'la görüşerek Rusya'nın himayesini kabul etmiştir. Bu durumda 14 Mayıs 1805 tarihinde taraflar arasında Kürekçay Antlaşması imzalanmıştır.¹²² Aslında İbrahim Halil Han'ın Rusya himayesini kabul etmesi tamamen mecburiyetten kaynaklanmıştır. Çünkü bir taraftan İran saldırılarından, diğer taraftan da Rusya'nın bölgede bir Ermeni vilayeti kurma planından haberdar olmuştur. Böyle zor bir durumda Guba Hanı Fethali Han da bölgeye saldırılar düzenlemiş ve bu tehditler karşısında kalan İbrahim Halil Han mecburen Rusya'ya sığınmak zorunda kalmıştır.¹²³ Daha sonraki dönemde, 1806 yılında Revan, Gence, Şeki, Nahçıvan, Guba, Bakü ve Şirvan hanlıkları da Rusya'nın kontrolüne geçmiştir.¹²⁴

1812 yılında Rusya tarafından işgal edilmiş toprakları kurtarmak isteyen Abbas Mirza ve Feth Ali Şah 13.000 kişilik bir orduyla tekrardan Rusya'ya karşı savaşa başlamıştır. Aras nehri yakınlarında Aslandüz Savaşı adıyla tarihe geçen bu savaşta Abbas Mirza'nın ordusunun sayıca üstün olmasına rağmen, General Kotlyarevski komutasındaki Rus ordusuna mağlup olmuş ve Revan Rusların kontrolüne geçmiştir. Aslandüz Savaşı'nda İran ordusunu Abbas Mirza ve piyade birliğinin komutanı İngiliz Charles Christie yönetmiştir. Lakin komutan Christine bu savaşta öldürülmüştür. İran ordusunun mağlup olmasının en büyük sebeplerden birisi de Rusların düzenli topçu sınıflarına ve modern silahlara sahip olmaları olmuştur. Bu mağlubiyetten sonra Rus ordusunun Tebriz'e doğru yola çıkması üzerine İran Şahı Rusya ile anlaşmaya varmıştır. 12 Ekim 1813 tarihinde Karabağ'ın Gülistan bölgesinde yapılan Gülistan Antlaşması'na göre, Talış, Şirvan, Guba, Bakü, Derbent, Gence, Karabağ ve Şeki

¹²² Ali Asker, Sedanur Şeyban, "Kürekçay Anlaşmasının Tarihi Arka Planı, Hukuki Niteliği ve Siyasi Sonuçları", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2021, (ss. 34-50), s. 44-45.

¹²³ Ramin Sadıgov, "Karabağ Hanlığının Çarlık Rusyası'na İlhakı", *Journal of History Studies*, Cilt: 10, Sayı: 7, 2018, (ss. 199-219), s.204.

¹²⁴ Okan Yeşilot, s.188.

hanlıkları da Rusya'nın kontrolüne geçmiştir.¹²⁵ Bu anlaşma ile ilk defa Hazar Denizi'nin hâkimiyeti müzakere edilmeye başlanmış ve Kaçarlar Hazar Denizi'nde sadece Rus donanmasının bulunmasına izin vermekle kendi kıyılarını her türlü tehlikeye ve saldırılara açık hale getirmiştir.¹²⁶ Gülistan Antlaşması'nın şartlarına göre İran:

1. Rusya'nın Kafkaslarda kontrol altına aldığı bölgeleri Rusya'nın bir parçası olarak tanıyacaktı.
2. Bu bölgeler Kafkaslarda Dağıstan bölgesinden başlayarak güneyde Aras nehrine kadar uzanarak Kuzey Azerbaycan ve Gürcistan bölgelerini kapsamaktaydı.
3. Bu bölgeleri sadece Şah değil ondan sonra gelecek tüm Şehzadeler de tanımalıydı.
4. Hazar Denizi'nde ticaretle uğraşan Rus ve İran tüccarları için limanlar serbest şekilde kullanıma açılacaktı.
5. Savaş esirleri karşılıklı olarak serbest kalacaktı.
6. Her iki ülke birbirlerinin başkentlerine elçiler atayarak aralarındaki ilişkileri güçlendirecekti.
7. İki ülkenin de tüccarları karşılıklı ticari faaliyette buluna bilecek ve güvenlikleri garanti altına alınacaktı.¹²⁷

Abbas Mirza, Gürcistan'ın kaybını hiçbir şekilde kabul edememiş ve bu yüzden o 1825 yılında Çar I. Aleksandr'ın ölümünden yararlanarak Gürcistan'ı yeniden geri almak için babasını tekrardan Ruslarla savaşa ikna etmiştir. Zaten bu dönemlerde zaman zaman Ruslar da sınır ihlalleri yapmaktaydı. Bu kapsamda Gökçe'nin de Ruslar tarafından işgal edilmesiyle 1826'da Abbas Mirza liderliğinde İran ordusu yeniden savaşa başlamış ve 15 Eylül 1826'da Rus Generali Paskeviç tarafından ilk önce Gence'de, daha sonra ise 18 Temmuz 1827'de Abbasabad'da mağlubiyete uğramıştır. Bundan sonra taraflar arasında tekrardan barış görüşmeleri başlamış ve İran'ın ateşkes şartlarına razı olmamasının üzerine Ruslar tekrardan saldırı yaparak Urmiye, Marağa

¹²⁵ Cihat Aydoğmuşoğlu, "Abbas Mirza (1789-1833) ve Dönemi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 19, 2011, (ss.127-137), s. 130-131.

¹²⁶ Mustafa Gökçe, "Soğuk Savaş Öncesinden Günümüze İran'ın Hazar Denizi Siyaseti", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 6, 2011, (ss. 153-176), s.156.

¹²⁷ Dursun Çelik. "XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan Birinci Bölüm", *Bilgi*, Sayı: 3, 1996, (ss. 60-79), s.62.

ve Erdebil şehirlerini işgal etmiştir. Bundan sonra İran yönetimi Tahran'ın işgal edilmesi ihtimalini göz önünde bulundurarak 22 Şubat 1828 tarihinde Aras nehrini kendi aralarında sınır olarak kabul eden ve İran ve Rusya arasındaki savaşa son veren Türkmençay Antlaşması'nı imzalamıştır.¹²⁸ Antlaşma'nın şartlarına göre:

1. Rusya, Gülistan Antlaşması'yla elde ettiği topraklardan ziyade Nahçıvan ve Revan hanlıklarını da etkisi altına almıştır.
2. Her iki ülkenin tüccarları birbirlerinin ülkelerinde vergi ödemeksizin ticari faaliyet sürdürebileceklerdi.
3. Hazar Denizi'nin kontrolünü Ruslar ele geçirecekti.
4. Savaş esirleri karşılıklı olmak şartıyla serbest kalacaktı.
5. Taraflar tüm bu şartları kabul ederek birbirlerine karşı düşmanlık yapmayacaklardı.¹²⁹

Antlaşma incelendiği zaman, üzerlerinde anlaşmaya varılan Azerbaycan Türklerinin hiçbir söz hakkının olmaması dikkat çekici unsurlardan biri olmuştur. Bu antlaşmayla bir milletin kaderiyle oynanmış, Azerbaycan Türkleri ikiye bölünmüştür. Kuzey Azerbaycan Türkleri 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla kendi özgürlüğünü tekrardan kazanmış ve Azerbaycan Devleti bağımsızlığını ilan etmiştir. Ancak İran sınırları içinde kalan yaklaşık 30 milyon Azerbaycan Türkü ise halen İran egemenliği altında yaşamaya devam etmektedir.¹³⁰

2.3. Modernleşme Döneminde Azerbaycan Türkleri

İran'ın modernleşme sürecinde mühim bir yeri olan Meşrutiyet Hareketi bu dönemde yaşanan en önemli gelişmelerden biridir. Bu yıllarda ülke giderek zayıflamış, topraklarının bir bölümünü kaybetmeye başlamış ve Batı'da oluşan yeni siyasi kavramlarla tanışmıştır. İran'ın bu zor durumdan kurtulması için başlatılan hareketler tarihte Meşrutiyet Hareketi olarak adlandırılmıştır.

İran'da Meşrutiyet Hareketi 19. yüzyılda İran'ın Avrupalı devletler karşısında güçsüz ve çaresiz duruma düşmesiyle başlamıştır. Özellikle bu dönemde Rusya'yla yapılan ve başarısızlıkla sonuçlanan savaş bu çaresizliği bütün bir şekilde ortaya

¹²⁸ Cihat Aydoğmuşoğlu, "Safevi Tarih Yazıcılığı ve Safevi Çağı Kronikleri", s. 187-188.

¹²⁹ Dursun Çelik, s.63.

¹³⁰ Okan Yeşilot, s. 191-197.

koymuştur. İran bu çaresizliğin karşısında İngiltere ve Fransa'yla yakınlaşmaya çalışmıştır.¹³¹ Çünkü Fransız İhtilali ile başlayan ve Avrupa'da yayılan özgürlük, adalet, eşitlik gibi kavramlar toplumlar arasında milliyetçilik fikrinin benimsenmesini hızlandırmış ve milli devletlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Fransız İhtilali sadece Avrupa'yı değil aynı zamanda Rusya ve Osmanlı gibi köklü devletleri de etkilemiş ve bundan İran'da nasibini almıştır. Bu sürecin sonunda 1905-1911 yılları arasında İran'da Meşrutiyet hareketi ortaya çıkmıştır. Meşrutiyet Hareketi'nin yaşanmasının birçok sebebi bulunmaktadır. Bunlardan en başlıcası İran'ın bir sömürü ülkesi durumuna gelmesinden doğan rahatsızlıklardır. Bundan ziyade İran'da ulusal bilincin artmasına sebep olan diğer gelişmeler ise aşağıdaki gibidir:

1. İran diplomatları ve aydın sınıfının Osmanlı Devleti'nde yaşanan Batılaşma trendini yakından izlemesi.
2. Eğitim için Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin ve Avrupa'dan getirilen öğretmenlerin İran okullarına ve üniversitelerine etkisi.
3. Aydınlar tarafından çevrili yapılan kitaplar, dergiler ve bunların oluşturduğu etki.
4. İran ile Avrupa arasında kurulmuş telgraf hattından dolayı İran halkının Avrupa ile daha yakın iletişime geçmesi ve Avrupa'daki yeni gelişmelerden onların haberdar olmasının oluşturduğu tepki.¹³²

Meşrutiyet Hareketleri üzerinden çok uzun yıllar geçse de hala İran'da “meşrutiyet” kelimesi söylenince akıllara ilk olarak Azerbaycan gelmektedir. Bu devrimin gerçekleşmesinde büyük çabalar sarf eden aydınların birçoğu Azerbaycan Türklerindendir.¹³³ Meşrutiyet Hareketi'nin ilan edilmesiyle ayaklanmalar başlamış ve giderek şiddetli bir hale dönüşmüştür. En şiddetli ayaklanmalar Azerbaycan ve Gilan bölgelerinde yaşanmıştır. Hatta Tebriz bölgesinde Settar Han ve Bağır Han önderliğinde silahlanan halk bölgedeki tüm yönetimi ele geçirmeyi başarmıştır. İran'ın Azerbaycan bölgesinin geneline hitap edecek bir yapı oluşturulmuştur. Yapılan devrim çalışmaları ise Ali Müsyö önderliğinde gerçekleştirilmiş ve kısa sürede bağımsızlık

¹³¹ Kaan Dilek, “İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri”, *Akademik Orta Doğu*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2007, (ss.49-68), s. 51-52.

¹³² Sonay Ünal, *Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-1946)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s. 13-14.

¹³³ Mohammad Rahmanifar, “(Güney) Azerbaycan Millî Hükümeti'nin Toplumsal Kökleri (1945-1946)”, (Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2023 s.17.

hareketine dönüşmüştür. 1910 yılında Ali Mösyö'nün ölümüyle hareketin gücü azalmış ve Settar Han ve Bağır Han'ın öldürülmesinden sonra ise tamamen sonlanmıştır.¹³⁴

Ülkede özgürlüklerin kısıtlandığı ve adaletsizliğin olduğu bir devirde yönetimin kötü olmasıyla maddi ve manevi açıdan büyük sorunlar yaşanmaktaydı. Bu durumda halk zorbalıkların karşısında çaresiz duruma düşmekteydi. Örneğin, Meşrutiyet Hareketleri başlamadan önce şeker fiyatlarında yapılan artış ve 17 tacirin yakalanarak kırbaç cezasıyla cezalandırılması sonucunda tacirler tarafından pazarların kapatılması 12 Aralık 1905 tarihinde isyanların başlamasına neden olmuştur. Bu yaşanan gelişmeler İran'da Meşrutiyet Devriminin başlangıcı sayılmaktadır. Başkent Tahran'da dini eğitim görmüş bir grup öğrenci, siyasi temsilciler ve yüzlerle pazarcı kitleler halinde Şah Abdulazim'e doğru yola çıkmış, bunun üzerine Başbakan silahlı birliklere başlayan eylemleri dağıtma emri vermiştir. Lakin halk oturma eyleminden vazgeçmemiş ve 10 Ocak 1906'da itirazcılar hükümete ilettiği talepleri kabul ettirerek başarıya ulaşmıştır. Bu dönemlerde Tahran'da başlayan isyanlar git gide ülkenin her yerine yayılmaya başlamış¹³⁵ ve toplumsal olarak bunalım yaşanan İran'da büyük şehirlerde ayaklanmalar meydana gelmiştir. Özellikle Tebriz ve İsfahan şehirleri bu ayaklanmaların merkez üssüne dönüşmüş ve Muzaferredin Şah yaşanan halk hareketlerine dayanamayarak 5 Ağustos 1906 tarihinde itirazcıların 8 maddelik taleplerini onaylamıştır. Bununla da anayasa kabul edilmiştir. Akabinde Milli Meclis için seçim tarihi belirlenmiş ve seçimlerin sonucunda Azerbaycan bölgesi için Hoy, Urmiye, Tebriz ve Erdebil encümenler oluşturulmuştur. 1907 tarihinde yapılan anayasa değişikliği ile "Azerbaycan Eyalet" tanımı ilk kez anayasada yer almış ve bu eyaletin idare edilmesi ile ilgili tüm işlevler merkezi hükme bağlanmıştır.¹³⁶

2.3.1. Settar Han ve Meşrutiyet Mücadelesi

İran coğrafyasının Rusya ve İngiltere gibi ülkeler tarafından bölünmesi üzerine ülkede muhalif sesler yükselmeye başlamıştır. Muhammed Ali Şah'ın meşrutiyet karşıtı izlediği politika şekli, onun ulema ve bazı meşrutiyet isteyen kesimlerle arasının

¹³⁴ Sonay Ünal, s.16.

¹³⁵ Alireza Ghouchi, s.103.

¹³⁶ Gökhan Demir, s.11.

açılmasına neden olmuştur. Dolayısıyla meşrutiyet sürecine giden İran halkı kendi ülkesinde parlamenter düzenin oluşması için çalışmalara başlamışlardır.¹³⁷

Settar Han Tebriz Encümeni olarak şehri kendi kontrolü altına almış ve İran bayrağını indirerek Tebriz Encümeni bayrağını şehre asmıştır. O, Azerbaycan Türklerinin Muhammed Ali Şah'ın hâkimiyetini kabul etmediklerini belirterek isyanı yaygınlaştırmaya çalışmıştır. Ancak bu isyan Şah yönetimi tarafından yatırılmıştır.¹³⁸ Settar Han Güney Azerbaycan'da yaşanan özgürlük hareketinin ana simgesi haline gelmiş ve Azerbaycan Demokrat Fırkası da Settar Han ve Meşrutiyet Devrimi'ni kendine rol model olarak benimsediğini belirtmiştir. Hatta Azerbaycan Milli Hükümeti kurulduğunda Tebriz'de Settar Han'ın resimleri asılmış, Şah Pehlevi'nin heykelinin yerine Settar Han'ın heykeli getirilmiştir.¹³⁹ Onun başlattığı mücadele İsfahan, Kazvin, Reşt ve Tahran gibi büyük şehirlerde de kendi adına kurulan komitelerle yürütülmüştür. Rusya bu gelişmelerden rahatsız olmuş, bu mücadelenin kendi yönetiminde olan Kuzey Azerbaycan'ı da etkileyeceğinden korkarak, bu hareketlerin merkez üssü haline gelen Tebriz şehrine 40 bin kişilik bir kuvvet göndererek Şah'a destek vermiştir. Settar Han bu kuvvetlere karşı da büyük bir direniş göstererek Azerbaycan Türkleri arasında "Serdar-i Milli" unvanını kazanmıştır. Settar Han'la birlikte tüm meşrutiyet taraftarlarının bu güçlü direnişi karşısında endişelenen Rusya ve İngiltere Tahran yönetimine destek vermeye başlamıştır.¹⁴⁰ Bu destek Tebriz'de büyük bir tepkiye neden olmuştur. Settar Han meclisin bombalanması ve meşrutiyetin kaldırılması meselelerinden sonra ordunun tüm sorumlulukları üstlenmiş ve halkı arkasına alarak meşrutiyet mücadelesini devam ettirmiştir. Bu yıllarda, İran'da bütün yerel yönetimlerinde encümenler iptal edilmiş, ayakta kalarak direnişe devam eden tek şehir ise Tebriz şehri olmuştur. Bundan sonraki süreçte Settar Han mücadelecî ruhuyla ülkedeki ezilen milletlerin simgesi haline gelmiştir. Dönemin Rus konsolu yaşanan olaylardan dolayı Settar Han'la görüşerek ona Azerbaycan Umumi Valiliği görevini teklif ederek ayaklanmayı durdurmasını istemiştir. Settar Han ise cevabında *"Biz kimseye harp açmadık, sadece insani haklarımızı mütecavizlere karşı müdafaa ediyoruz. Ben kendimi başkasının bayrağı altında değil, yedi devleti kendi milletimin*

¹³⁷ Mustafa Güncü, İran'da Meşrutiyet Dönemleri Sırasında Nüfuz Mücadelesi (1906-1911), (Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2021, s. 49.

¹³⁸ Oğuzhan Çelik, s.36.

¹³⁹ Mohammad Rahmanifar, s.18.

¹⁴⁰ Gökhan Demir, s.11-12.

bayrağı altında görmek isterim.” söylemiştir. Her seferinde yenilgiye uğrayan İngiliz ve Şah kuvvetleri Tebriz’in direnişini kıramayacaklarını anlayarak bu problemi diplomatik yolla çözmeyi teklif etmiştir. Şah adından Settar Han ile görüşmek için gelen elçi şunları söylemiştir:

Siz en fazla on kişisiniz. Boş yere halkın kanını akıtmayınız. Sizlere gereken unvan ve görevler verilecektir. Eğer bize itimadınız yoksa komşu devletlerden birinin garantisini isteyebilirsiniz. Size bir bayrak gönderilsin ve siz bu bayrak altında güvende olun.

Demiştir. Settar Han cevabında: *“Burada kaldırdığımız bayrak özgürlük bayrağıdır. Dünyanın yetmiş iki milleti bu bayrak altında birleşmelidir. Biz teslim olmayız. Elinizden geleni ardınıza bırakmayınız”* söyleyerek kendi mücadelesine devam etmiştir.

Yaşanan gelişmeler ve Tebriz’de milliyetçi hareketlerin güç kazanması Bakü tarafından da desteklenmekteydi. Rusya ise Güney Azerbaycan’da yaşanan bu bağımsızlık hareketlerinden rahatsız olmuş ve bunu İran’ın işgali önündeki engel olarak değerlendirmiştir. Çünkü Rusya Azerbaycan’ı işgal etmeden İran’ın denizden kontrolünün mümkün olmadığı ve Azerbaycan Türklerinin askeri kapasitesinin İran’ın diğer halklarına nazaran daha yüksek düzeyde olduğunu farkındaydı.¹⁴¹

Bu nedenle Rusya Settar Han’dan ve Tebriz’de yaşanan bu gelişmelerden tedirgin olmuş ve İran ile faaliyetlere başlamıştır. Bu minvalde Settar Han görüşme için Tahran’a çağırılmış ve o, Tahran’da Atabek parkında saldırıya uğrayarak hayatını kaybetmiştir.¹⁴² Liderini kaybeden hareketçiler bir müddet direnseler de 1911 yılında Şah ordusu Tebriz’e girerek şehri ele geçirmiştir. Bununla da Güney Azerbaycan Türklerinin ilk ihtilali sonlandırılmış ve Tebriz’de eski rejim tekrardan geri getirilmiştir. Bunun üzerine Azerbaycan Türklerinin meşrutiyet hareketini değerlendiren Rafael Blaga, *“Azerbaycan Türk halkı, siyasileri ve aydınları despot Kaçar sülalesini yıkmaya kalkışarak İran’da son Azerbaycan Türk devletini kendi elleriyle yok etmişlerdir”* söylemiştir.¹⁴³

¹⁴¹ Oğuzhan Çelik, s.46.

¹⁴² Gökhan Demir, s.12.

¹⁴³ Oğuzhan Çelik, s. 46-47.

2.3.2. Şeyh Muhammed Hıyabani ve Azadistan

Güney Azerbaycan Türkleri 1905-1911 yılları arasında Meşrutiyet Devrimi gerçekleştirmiş, bu mücadele Settar Han'ın ölümünden sonra da devam etmiş ve Şeyh Muhammed Hıyabani liderliğinde Tebriz şehri tekrardan direniş merkezine dönüşmüştür. Bu mücadele Muhammed Hıyabani önderliğinde gerçekleştirilmiştir.

Hıyabani, 1879 yılında Tebriz yakınlarında bulunan Hamne kasabasında doğmuştur. Türk dili ile aynı zamanda Arap, Fars, Rus ve Fransız dillerini de bilen¹⁴⁴ Hıyabani, Meşrutiyet Hareketi'nin bastırılmasıyla birlikte İran'da takip edildiğinden Aras Nehri'ni geçerek Kuzey Azerbaycan'a gelmiştir. Bu dönemde Azerbaycan'da yaşanan milli özgürlük hareketi Hıyabani'nin bilincinde milli, demokrat ve çağdaş düşünceleri uyandırmıştır. 1917 yılında Rusya'da Çarlığın devrilmesinden sonra Hıyabani Tebriz'e dönmüş ve Çarlığın dağılması ile Kafkaslarda özgürlük hareketleri şiddetli bir hal almıştır. Bu hareketler İran'daki demokrat, özgürlükçü kitleleri de harekete geçirmiş¹⁴⁵ ve gerçekleşen Bolşevik Devrimi'yle Kuzey'de demokratik, milli Azerbaycan devleti kurulmuştur. Buna paralel olarak Güney Azerbaycan'da da milli bir devlet kurulması için girişimler başlanmış ve 1917 tarihinde Şeyh Muhammed Hıyabani liderliğinde Azerbaycan Demokratik Fırkası oluşturulmuştur.¹⁴⁶ Daha sonra Fırka'nın resmi gazetesi olan "Teceddüt" (Yenilik) gazetesi yayınlanmaya başlamıştır ki bu gazete Mirza Taki Han Rafet önderliğinde Türkçe ve Farsça faaliyet göstermiştir. Teceddüt Gazetesi Hıyabani'nin tüm nutuklarını ve aynı zamanda Azerbaycan'da gerçekleşen olayları yayınlamıştır.¹⁴⁷ Bu dönemde Kafkas'ta Azerbaycanlı vekiller istifa ederek Azerbaycan Milli Şurasını ilan etmiş ve başkanlık makamına da Mehmed Emin Resulzade getirilmişti. Bakü Bolşeviklerin işgali altında olduğundan dolayı Resulzade 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni Tiflis'te ilan etmişti.¹⁴⁸ Kuzey Azerbaycan'da 1918 tarihinde demokratik esaslarla cumhuriyetin kurulması ve milli hareketin zaferle sonuçlanması Güney Azerbaycan'da da bağımsızlık isteğini artırmıştır.

¹⁴⁴ Karim Asghari, "İran'da Güney Azerbaycan Milli Hareketi Meselesi ve İran-Azerbaycan İlişkilerine Etkisi", (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2022, s.28.

¹⁴⁵ Sonay Ünal, s.17.

¹⁴⁶ Alireza Ghouchi, s.107.

¹⁴⁷ Metin Erendor, s.366.

¹⁴⁸ Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, s.177.

Buna müteakip 1919'da İngiltere ve İran arasında yapılan anlaşmayla İran'ın sömürgeleşmeye başlaması üzerine Güney Azerbaycan'da 7 Nisan 1920'de Şeyh Muhammed Hıyabani önderliğinde halk tarafından isyanlar başlamıştır. Hıyabani isyancılar karşısında kendi amaçlarını açıklamış, İran'ın bağımsızlığı uğrunda canlarını feda eden Azerbaycan Türklerinin Tahran Hükümeti tarafından zulme maruz kalmasının önüne geçileceğini ve İran'ı İngiltere'ye sömürge yapan yönetime karşı mücadele edileceğini duyurmuştur. O ayrıca özgürlüğü seven insanların vatanı olan Azerbaycan'ı "Azadistan" olarak adlandırdığını beyan etmiştir. 10 Nisan 1920 tarihinde Tahran'dan tamamen bağlarını koparan Hıyabani Tebriz'de Güney Azerbaycan Fırkası'nı oluşturmuş ve Güney Azerbaycan'ın kontrolünü tamamen kendi eline almıştır.

22 Haziran 1920 tarihinde Şeyh Muhammed Hıyabani tamamen ayrı bir hükümet kurduğunu ilan etmiş ve bu hükümetin adını "Azadistan" olarak değiştirmiştir. Milli Hükümet tamamen bağımsız hareket ederek demokratik bir cumhuriyet olarak yaşamını sürdürmüştür.¹⁴⁹ Bu dönemde birçok reformlar gerçekleştiren Hıyabani ilk olarak bölgede Türkçenin kullanılmasını ön gören kanunu onaylamış, Kuzey Azerbaycan ve Türkiye'den gelen öğretmenlere yeni okullar kurarak, Türk dilinde eğitimi başlatmıştır.¹⁵⁰ Bu dönemde birçok bölgede yeni polis merkezleri, tiyatrolar ve hastanelerin temelleri atılmıştır. Aynı zamanda Milli Marş, Milli Meclis, Milli Para ve Settar Han resimli pullar basılmış, toprak reformuyla bir milyona kadar topraksız çiftçiye tarım faaliyetleri için yeni topraklar verilmiştir.¹⁵¹

Hıyabani Azadistan Devletini İran'dan tamamen ayrı olarak görmemekteydi. O, 2 Temmuz'da yaptığı konuşmasında ülkenin zor durumda olduğunu belirterek,

ülkemizin (İran'ın) geleceği bizi ilgilendiriyor. Biz diğer eyaletlere göre bu konuya farklı açıdan bakıyoruz. Azadistan Devleti İran eyaletlerinin ağabeyi durumundadır. Biz bu konuya kayıtsız kalamayız. İran'ı kurtarma operasyonu burada başlayıp bütün ülkede yayılacaktır

şeklinde açıklama yapmıştır.

Merkezi yönetim demokratik olmadığından bu yönetimden uzakta kuzey bölgesinde kurulmuş olan demokratik devlet tüm ülke için bir model olacaktı. Bununla ilgili yaptığı bir diğer açıklamasında Hıyabani "*Vilayetler ve eyaletler belirsizlik*

¹⁴⁹ Alireza Ghouchi, s. 107-108.

¹⁵⁰ Metin Erendor, ss. 365-366.

¹⁵¹ Karim Asghari, s. 29-30.

içindeler. Bütün İran'ın gözü üstümüzde. İran'ın gelecekteki rejimi Azadistan'da belirlenecektir." şeklinde söylemiştir.¹⁵² Hıyabani'nin talepleri hem Azerbaycanlı hem de İranlı kimliğini yansıtmaktaydı. O aynı zamanda kültürel çoğulculuğa zemin olabilen ve tam demokratik İran devletinin kurulması için çabalamış, vatan sözünü hem Azerbaycan hem de İran için kullanmıştır.¹⁵³

Hıyabani'nin bu dönemde sosyal, kültürel ve siyasal alanda yaptığı reformlar sıralanacak olursa;

1. Eğitimde tamamen Azerbaycan Türkçesi kullanılmaya başlanmıştır.
2. Hilal-i Ahmer isimli hastane faaliyete geçmiştir.
3. Tebriz'de Füyuzat, Muhammediye ve Hikmet isimli okullar açılmıştır.
4. Maliye alanında bir banka faaliyete başlamıştır.
5. Toprak reformu yapılmış, toprağı olmayan köylülere topraklar ücretsiz dağıtılmış ve vergi gelir düzeyi belli bir düzeye kadarki kişilerden alınmıştır.
6. Sayısı 12.000 kişiye kadar olan milli bir ordu kurulmuştur.
7. Azadistan devleti adına yeni milli bir marş bestelenmiştir.¹⁵⁴

Ancak Şeyh Muhammed Hıyabani'nin reformlar ve kültürel programları ile başlattığı isyan ve kurduğu Azadistan 1920'de Eylül ayında Rıza Han¹⁵⁵ tarafından bastırılmış ve bununla da Azadistan'ın varlığına son verilmiştir. Daha sonra Hıyabani idam edilmiştir.¹⁵⁶ Hıyabani hareketi, Azerbaycan toplumu üzerinde milli ruh ve kimlik bilincinin gelişmesine katkıda bulunmuş ve tarihte İran Türkleri açısından önemli bir yere yükselmiştir.¹⁵⁷

Bu hareketin ardından Gilan, Horasan ve Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerinde farklı isyanlar meydana gelmiş ve onların hepsi Rıza Han tarafından bastırılmıştır.¹⁵⁸

¹⁵² Osman Erol, *İran İç Politikasında Azerbaycan Türkleri (1906–2006)*, (Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası ilişkiler Anabilim Dalı, Uluslararası İlişkiler Programı: Siyasi Tarih, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli, 2007, s.45.

¹⁵³ Brenda Shaffer, s.50.

¹⁵⁴ Gökhan Demir, s.15-16.

¹⁵⁵ Daha sonra Rıza Şah Pehlevi olarak anılacaktır. Hıyabani hareketini bastırmakta gösterdiği başarı onun İran Şah'ı olarak başa gelmesinde önemli etken oldu.

¹⁵⁶ Metin Erendor, s.366.

¹⁵⁷ Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, s.179.

¹⁵⁸ Sonay Ünal, s.21.

2.3.3. Seyid Cafer Pişeveri ve Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-1946)

1925 yılında Pehlevi Hanedanı'nın başa gelmesiyle ülkedeki tüm etnik gruplara karşı asimilasyon siyaseti başlatılmıştır. Pehlevi'ler tek bir "İranlı Kimliği" oluşturmakla diğer etnik grupları İranlı kimliğine entegre etme politikaları izlemekteydi. Bu asimilasyon politikaları Azerbaycan Türklerine de kendi etkisini göstermiştir. 1935 yılında Pehleviler resmi olarak ülkenin adını İran olarak değiştirmiş ve 1937'de ise ülkedeki tek bir vilayet olan Azerbaycan vilayetini iki kısma ayırmıştır. Yaşanan bu olaylar Azerbaycan Türkleri arasında hükümete karşı gerginliği yükseltmiş ve en sonda İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin İkinci Dünya Savaşı sonrası Pişeveri önderliğinde kendi hükümetlerini kurması çabasıyla sonuçlanmıştır.¹⁵⁹

Seyid Cafer Pişeveri, 1892 yılında Güney Azerbaycan'ın Halhal bölgesinde Zaviye-Sadet köyünde doğmuştur.¹⁶⁰ İlköğretim hayatını burada tamamladıktan sonra bazı yaşam sıkıntılarından dolayı Pişeveri'nin ailesi daha sonra Bakü'ye göç etmiştir. 1905 yılından 1913 yılına kadar orta öğretim hayatına Bakü'nün Bülbüle bölgesinde devam etmiştir. Eğitim hayatını başa vurduktan sonra Hırdalan kasabasında 1918 yılına kadar burada öğretmenlik yapmıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yıllarında 18 Mayıs 1918 tarihinde İslam Ordusu'nun Bakü'ye geldiği dönem Bolşeviklerle yakın ilişkiler kuran Pişeveri, Adalet Partisi onayıyla Bakü'de Hürriyet gazetesini yayınlamaya başlamıştır. Daha sonra Açık Söz, Ekinci, Encümen, Hakikat, Yoldaş, Komünist, Kızıl Kalem gibi gazeteler ve dergilerde kendi yazılarını yazmıştır.

1920'de Pişeveri Adalet Partisi'nin kendisine verdiği talimatla Gilan bölgesine gelmiştir. Burada Mirza Küçük Han tarafından Gilan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı görevine başlamış ve daha sonra Sovyetler Birliği ile İran arasında 1921 yılında Dostluk ve Kardeşlik anlaşması imzalanınca Gilan Sosyalist Cumhuriyeti ortadan kalkmıştır. Bunun ardınca Pişeveri'nin Dışişleri Bakanlığı görevi sona ermiştir. O, bu olaydan sonra Bakü'ye dönmüş ve bir müddet burada çalışmış, daha sonra tekrardan İran'a dönerek Pehlevi Hanedanı'na karşı mücadele etmiştir. 1930 yılında siyasi faaliyetlerinden dolayı Şah Pehlevi tarafından İran'da hapse atılan Pişeveri 11 yıllık hapis hayatından sonra Tahran'a gelerek burada Güney Azerbaycanlı gazetecilerle

¹⁵⁹ Мирмехти Агазаде, "Азербайджано- Иранские отношения: основные направления и особенности в 1991-2019 гг. (историографический обзор)", *Вестник РУДН. Серия: Международные отношения*, Том: 21, Номер: 4, 2021, (с. 803-821), с. 812-813.

¹⁶⁰ Oğuzhan Çelik, s.58.

birlikte “Azadlık Cephesi” isimli bir teşkilat oluşturmuştur. Azerbaycanlıları bu teşkilatın etrafında toplamaya çalışan Pişeveri, daha sonra Tebriz’e dönerek siyasi hayatına burada devam etmiştir. Hatta o 1943 yılından Tebriz’in milletvekili adayı olmuştur.¹⁶¹

İkinci Dünya Savaşı sırasında İran’da yeniden Demokratik Fırka’yı kurmak için çalışan Pişeveri işçi, köylü, küçük tüccar ve sanatkârların yani, toplumun alt kesimlerinden olan insanların ortak istekleri vardır ve yalnız bu sınıfların ortak istek ve düşüncelerini savunan bir fırka bu bölgelerde başarı elde edebilir düşüncesiyle hareket etmiştir. Bu dönemde İran’da Rıza Şah’ın diktatörlüğü çökmüş ve yerine oğlu Muhammed Rıza Şah geçmiş, Meclisin on dördüncü dönemi için seçimler yapılması planlanmıştı. Bu dönemde Pişeveri’nin Tebriz’den İran Demokrat Partisi adına aday olması İran Şah’ını ve çevresindekileri rahatsız etmekteydi. Çünkü büyük bir siyasi tecrübeye sahip olan Pişeveri seçildiği takdirde meclis kürsüsünden İran için demokrasi, hak ve özgürlük gibi fikirleri seslendirecekti.¹⁶²

On dördüncü meclis seçimlerine katılan Pişeveri’nin ve Lenkerani’nin mazbatasını 26 Şubat 1944’te gerçekleşen meclis açılışında iptal edilmiştir. En çok oy alan millet vekillerinden ikisinin mazbataları iptal edilirken yaklaşık otuz iki bin Tebrizlinin de oyları yok sayılmıştır.

Bu dönemde Tahran’ın petrol imtiyazları konusunda Amerika ve İngiltere ile anlaşması Sovyet diplomasisi açısından kabul edilemez bir olay olarak değerlendirilmiştir. Sovyetler Kuzey petrollerinde önceliğin kendisine ait olduğunu belirtmekteydi. Bu nedenle SSCB İran’a heyet göndererek yeni petrol anlaşmaları yapmak istediğini beyan etmiş, ancak bu İran hükümeti tarafından kabul edilmemiştir. Bu durumda SSCB Güney Azerbaycan faktörünü kullanarak Tahran üzerine baskı uygulamaya çalışmıştır.¹⁶³

6 Temmuz 1945 tarihinde SSCB hükümeti, Sovyet Azerbaycan’ı Komünist Partisi Merkez Komitesi Sekreterliği görevini yapan Mir Cafer Bağirov’a İran’ın kuzeyinde özerklik isteyen bölgelere destek verilmesi emrini vermiştir. Bu emirlerden

¹⁶¹ Sadık Sarısan, “İranlı Bir Türk Lider Mir Cafer Pişeveri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 72, 2021, (ss. 463-490), s. 467-470.

¹⁶² Abbas Karaağaçlı, “Muhtar Azerbaycan Hükümeti (İran 1945-46) Kuruluş Süreci”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 4, 2021, (ss. 909-926), s.914.

¹⁶³ Osman Erol, s.73.

en önemlisi Güney Azerbaycan’da komünist eğilimli bir partinin kurulup desteklenmesi olmuştur. İsmi “Azerbaycan Demokratik Partisi” olacak bu teşkilatın oluşturulması için Mir Cafer Bağirov’dan aşağıdaki icraatların yerine getirilmesi istenmiştir:

1. İran’ın Komünist Tudeh Partisi’nin önemli mensuplarından olan Seyid Cafer Pişeveri ve Abdüssamet Kambeheş müzakereler için acil Bakü’ye gelmelidir.
2. Tudeh Partisi’nin teşkilatları içerisinde Azerbaycan Demokrat Partisi komiteleri kurulmalıdır ve bu Güney Azerbaycan’da Tudeh Partisi adına Azerbaycan Demokrat Partisi olarak değiştirilmelidir. Aynı zamanda Azerbaycan’da Tudeh Partisi teşkilatlarının dağıtılarak Azerbaycan Demokrat Partisine katılması yönünde tavsiyeler verilmelidir.
3. Tebriz’de teşkilatlar kurmak için aydınlar, orta sınıf tüccar ve mülk sahipleri, ruhaniler, farklı partilerden uygun kişiler seçilerek Azerbaycan Demokrat Partisi’ne katılmalı ve bazı basın yayın kuruluşları aracılığıyla Azerbaycan Demokrat Partisi’nin talepleri herkese ulaştırılmalıdır.
4. Tebriz’de Azerbaycan Demokrat Partisi oluşturulduktan sonra Erdebil, Urmiye, Meyane, Zencan, Kazvin, Maku ve diğer şehirlerde benzer yapılar ve teşkilatlar oluşturulmalıdır. Azerbaycan Demokrat Partisi Teşkilat Komitesine bağlı “Seda-yı Azerbaycan” adında bir basın yayın organı kurulmalıdır.

Pişeveri ve Kambeheş 1945’te Bakü’ye giderek Mir Cafer Bağirov’la bu konuları görüşmüştür. Görüşmede Tebriz merkezli Azerbaycan Demokrat Partisi’nin kurulması ve başına Pişeveri’nin geçmesi planlanmıştır. Bu zaman Bağirov gereken tüm desteğin verileceğine dair söz vermiş ve Pişeveri aldığı vaatlerle Bakü’den Tebriz’e dönmüştür.¹⁶⁴ Tebriz’de siyasi faaliyetlerini hızlandıran Pişeveri 3 Eylül 1945’te merkezi Tebriz olan Azerbaycan Demokrat Partisini resmen ilan etmiştir. Kendisini meşrutiyet hareketinin ideolojisinin taşıyıcısı olarak nitelendiren parti Settar Han ve Hıyabani hareketine katılanların çocukları ve torunlarını da parti içine almak için yoğun çaba sarf etmiştir.

2 Ekim 1945’te Azerbaycan Demokrat Partisi’nin Tebriz’de Firdevsi salonunda birinci kongresi yapılmıştır. Kongreye Azerbaycan’ın bütün bölgelerinden 277 temsilci

¹⁶⁴ Kenan Demirel, “Sovyetler Birliği’nin 1945 yılı Güney Azerbaycan siyaseti ve Tebriz’de özerkliğin ilanı”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2023 (ss. 421 – 432), s.423.

katılım sağlamıştır. Bu temsilciler fırka üyeleri tarafından her kesimden seçilerek bütün tabaka ve zümrelerin temsil edilmesi adına davet edilmiştir. Ülkedeki sosyal, ekonomik, iktisadi durumlar ele alınmış ve 3 Eylül tarihinde 12 maddeden oluşan meram name kabul edilmiştir. Bu kongrede Seyid Cafer Pişeveri Fırka Başkanı olarak seçilmiş¹⁶⁵ ve partiye komünist bir görünümü verilmesine izin verilmemiş, delegeler ise tüm sınıfları teşkil edecek şekilde ayarlanmıştır.¹⁶⁶ Partinin temel amacı Azerbaycan halkının ulusal egemenliğini sağlamak, tüm sınıfları aile gibi ayağa kaldırarak fedakârlık göstermeye teşvik etmek ve herhangi bir sınıf mücadelesinden kaçınmak olmuştur. Çünkü özgürlük elde edilmeden sınıf mücadelesinin yürütülmesi mümkün değildir.¹⁶⁷

Azerbaycan Milletine tarihten gelen milli, kültürel, dilsel ve geleneksel özellikler atfedilmiştir ve bu özellikler millete bağımsızlık ve egemenlik hakkı vermektedir. Azerbaycan'ın İran'dan ayrılma veya İran'ın bütünlüğünü tehdit etme gibi bir düşüncesi bulunmamaktadır. Çünkü Azerbaycan Türkleri modern İran'ın kurulmasında çok çaba sarf etmiş ve İran'da gerçek anayasal hükümetin kurulmasını istemiştir. Bu nedenle onlar, hükümetini kurmak ve içerde yaşayan diğer milletler gibi ulusal faaliyetlerini yürütmek hakkına sahiptir.

Aslında Pişeveri tüm bunlara ulaşmak ve bölge üzerinde kontrolü sağlamak için Güney Azerbaycan'da gösteriler başlatmıştır. Silahlı gönüllüler ve halk fedaileri gibi gruplar oluşturulmuş, Tebriz'de polis ve jandarma merkezleri fedailerin kontrolüne geçmiştir. Tahran'dan görevlendirilen Tebriz valisi Bayat bu olaylar karşısında Azerbaycan'ı terk etmek zorunda kalmıştır. 13 Aralık günü İran'ın askeri garnizonu ele geçirilirken Fedai teşkilatlarının girişimleriyle Güney Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde de kontrol ele alınmıştır.¹⁶⁸

Bu minvalde 6 Ocak 1945 tarihinde Milli Hükümet Türkçeyi resmi dil olarak kabul etmiş,¹⁶⁹ Azerbaycan Türkçesini geliştirmek ve eğitimde kullanılmasını sağlamak için Tebriz'de Azerbaycan Üniversitesi'nin kurulması kararlaştırılmıştır.

¹⁶⁵ Sonay Ünal, s.81.

¹⁶⁶ Sadık Sarısaman, s.471.

¹⁶⁷ Karim Asghari, ss. 32-33.

¹⁶⁸ Sadık Sarısaman, s.472.

¹⁶⁹ Osman Erol, ss. 77-78-79.

Bununla birlikte Azerbaycan Demokrat Partisi'nin yayın organı olan "Azerbaycan" gazetesi Azerbaycan Türkçesinde yayınlar yapmaya başlamıştır.¹⁷⁰

Güney Azerbaycan Halkı, Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kurmuş ve kendi bağımsızlığını ilan ederek kısa dönem içinde büyük işlere imza atmıştır. Böyle bir durumdan rahatsız olmaya başlayan Tahran hükümeti bu olaya müdahale etmek istemiş ve Pişeveri ile görüşmeler yapmıştır.¹⁷¹ Bu dönemde SSCB ile görüşen İran Başbakanı Ahmet Kavam Moskova'ya kuzeyde çıkan petroler ile ilgili tavizler vermiş ve bununla da SSCB ordularının İran'dan çekilmesini istemiştir. Sovyetler ise sadece bazı bölgelerden çekileceğini açıklamıştır. Bunun üzerine Kavam Sovyetlerin İran'dan tamamen çekilmeleri karşılığında petrol şirketleriyle yeniden konuşma başlatacağını ve yeni kurulacak olan parlamentoyu petrol şirketi için ikna edeceğini söylemiştir. Lakin Sovyetlerden tam bir cevap gelmedi. Olaya müdahale eden ABD Sovyet ordularının İran'dan çekilmesi için SSCB'ye nota göndermiş, Moskova'ya görüşmelere giden Başbakan Kavam geri döndükten sonra SSCB İran'la müzakerelere devam etme kararı almıştır. Kavam ise hem ABD hem de SSCB ile müzakereleri birlikte yürütmüştür.

3 Nisan'da SSCB yönetiminden Pişeveri'ye Tahran'ın taviz vermeye hazır olduğu, kendisinin de hazır olması gerektiği yönünde mesajı gönderilmiştir. Pişeveri ise bu mesajı getiren SSCB heyetindekilere, SSCB'nin verdiği destekten baştan beri kuşku duyduğunu ancak emin olmadığı için bir şey söylemediğini bildirmiştir. Ardından Pişeveri, reformların büyük bir kısmının sonuca ulaştığını, taviz vermenin halkı yüzüstü bırakacağını ve aynı zamanda Sovyetlerin İran'ı terk etmesinden sonra kendilerinin zor duruma düşeceklerini gelen elçilere iletmıştır.¹⁷²

Bu zaman Ahmet Kavam SSCB'ye kuzeydeki petrolerin çıkarılması hakkına karşılık olarak iki şart kabul ettirmişti. Birincisi Sovyet ordularının tamamen İran'dan çekilmesi, diğeri ise Güney Azerbaycan'ın İran'ın iç meselesi olarak sayılmasına ilişkin olmuştur. Kavam hükümeti Sovyet ordusunun İran'ı terk etmesi üzerine oluşan mevcut durumda Azerbaycan'a saldırmak ve Azerbaycan Demokratik Hükümetini bastırmak için ortaya çıkan fırsatı değerlendirmiştir. Çünkü Tahran hükümeti

¹⁷⁰ Gökhan Demir, s.41.

¹⁷¹ Oğuzhan Çelik, s.62.

¹⁷² Osman Erol, s. 84-85.

tarafından yapılan eylemler Sovyetlerin tarafsızlığına ve İngiliz, ABD desteğine dayanmaktaydı.¹⁷³

Tahran yönetimi yavaştan Azerbaycan'a saldırı planı düzenlemiş ve 10 Aralık 1946'da kendi birliklerine saldırı emri vermiştir. İran ordusuna Amerikalı bir General Norman Schwartzkopf komutanlık yapmıştır. Bu yaşanan olaylarda yirmi beş bin Güney Azerbaycanlı yaşamını yitirmiştir. İşgal sonrası kurulan mahkemelerde 2500 kişi idam cezasına mahkûm edilmiş ve binlerce kişi ağır cezalar almakla Farsların yaşadıkları bölgelere sürülmüştür. Pişeveri tarafından kurulan tüm yapılar dağıtılmış, Meclisteki tüm Türkçe yazılar ve kitaplar yakılarak yok edilmiştir. 3 gün süren bu savaşta İran ordusu Tebriz'i ele geçirerek Güney Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin siyasi yaşamına son vermiştir.¹⁷⁴ Şah ordusunun acımasızlığı tüm Güney Azerbaycan'da görülmekteydi. Zencan, Tebriz, Urmiye, Astara, Erdebil, Sarab ve Merend başta olmakla birçok bölgede insanlar yaşlı, çocuk, kadın demeden katledilmiş, bazı bölgelerde insanlar canlı canlı yakılmıştır.¹⁷⁵

Güney Azerbaycan Demokratik hükümeti yıkıldıktan sonra Seyit Cafer Pişeveri ve birkaç üst düzey yetkili Bakü'ye gelmiştir. Dönemin SSCB başkanı Jozef Stalin onun Sovyetlerdeki Türkleri ayaklandıra bileceğinden endişelenerek silah bırakmaya ve korumalarını dağıtmaya zorlamıştır. Ancak Pişeveri hiçbir zaman Güney Azerbaycan hakkında olan düşünceleri ve hayallerinden vaz geçmemiştir. Hatta o, Azerbaycan'ın Gence şehrinde Tebriz'e yönelik yeni bir harekât için hazırlıklar yapmaya başlamış ve 11 Temmuz 1947 tarihinde trafik kazası süsü verilen bir suikast ile yaşamını yitirmiştir.¹⁷⁶

Şah ve onun hükümeti ülkede kontrolü tekrardan kendi eline almasına rağmen bu onun 1979 yılında gerçekleşen İslam Devrimi'ne kadar İngiltere ve Amerika himayesinde bir ülke olmasına engel olamamıştır.¹⁷⁷ Bu dönemde Pişeveri taraftarlarının birçoğu ortak kültür, edebiyat ve ortak sanatı geliştirmeye devam ettikleri için Sovyet Azerbaycan'ına kaçmıştır. Bu nedenledir ki İkinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyet Azerbaycan'ının birçok önde gelen şairleri ve yazarları aslen Güney Azerbaycan Türklerinden olmuştur. Pehlevi rejiminin İran Azerbaycanlılarına

¹⁷³ Karim Asghari, s. 34-35.

¹⁷⁴ Gökhan Demir, s.48.

¹⁷⁵ Karim Asghari, s.36.

¹⁷⁶ Alireza Ghouchi, s.112.

¹⁷⁷ Sonay Ünal, s. 139.

uyguladığı kısıtlamalar 1950’li yıllarda Muhammed Musaddık’ın başbakanlık yaptığı dönemde kısmen yumuşatılsa da ardından tekrar yükselmiştir.

3. İRAN-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNİN TEMEL MESELELERİ VE KİMLİK YAKLAŞIMININ ETKİSİ (1991-2024)

3.1. İran-Azerbaycan İlişkilerinin Başlangıç Dönemi

Azerbaycan ve İran arasındaki ilişkiler analiz edildiği zaman her ne kadar iki ülke arasında ortak tarihi miras, dini ve kültürel değerler mevcut olsa da aynı zamanda bu devletleri birbirinden farklılaştıran etkenlerin bulunduğu da anlaşılmaktadır. Nitekim İran devleti İslami ideolojiye dayalı bir devlet modeli yapısı oluştururken, Azerbaycan ise tam farklı seküler ve demokratik bir devlet yapısı benimsemiştir. Bir diğer taraftan bu devletler dış politika açısından da farklı taraflarda yer almaktadır. İİC Amerika ve *küçük şeytan* olarak nitelendirdiği İsrail ile kötü ilişkiler içindeyken, Azerbaycan'ın bu devletle ilişkisi ilerleyen düzeydedir. Tüm bunların ötesinde bu ülkeler arasındaki ilişkileri etkileyen bir diğer önemli faktör İran'da yaşayan ve büyük nüfus oranına sahip olan Azerbaycan Türkleri ve onların kuzeydeki soydaşlarıyla birleşme isteğidir. Bu, İran tarafından ciddi şekilde güvenlik riskli olarak nitelendirilmektedir.¹⁷⁸

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının engellenememesi ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını tekrardan onarmasının ardından İran, Aralık 1991 tarihinde bu devletin bağımsızlığını tanımış ve 1992 yılının ocak ayında Bakü'de Büyükelçiliğini açmıştır. Daha sonra İran heyeti Azerbaycan'a gelerek petrol üretimi ve Hazar Denizi'nin yeraltı kaynaklarının kullanılmasıyla ilgili bazı resmi temaslarda bulunmuştur.¹⁷⁹ Bu zaman dönemin Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ayaz Mütallibov ilk dış ziyaretini İran'a gerçekleştirmiştir.¹⁸⁰ Ziyarete Ermeniler tarafından ablukaya alınan Nahçıvan'la bağların sürdürülmesi için İran topraklarının kullanılması hakkında taraflar anlaşma yapmıştır. Ayrıca her iki ülke arasında ekonomik bağların genişletilmesi ve Nahçıvan'ın serbest ekonomik bölge olarak ilan edilmesi konusunda da anlaşmaya varılmıştır. Daha sonra 1992 yılında İran Dışişleri Bakanı Bakü'ye ziyarette bulunmuş ve ziyaret esnasında her iki ülke arasındaki siyasi ilişkilerin geliştirilmesi meseleleri müzakere edilmiştir. Tahran ve Bakü arasında atılan bir sonraki adım ise Tahran'ın

¹⁷⁸ Nazrin Alizada, s. 265-266.

¹⁷⁹ Atay Akdevelioğlu, "İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt:1, Sayı:2, 2004, (ss. 129-160), s.146.

¹⁸⁰ Karim Asghari, s.89.

Karabağ Savaşı meselesinde arabuluculuk misyonunu üstlenmesi olmuştur. Ancak İran'ın arabuluculuk faaliyeti Azerbaycan açısından olumlu sonuçlanmamış ve Karabağ'ın önemli yerleşim yerlerinden olan Hocalı şehri Ermeniler tarafından kuşatılarak nüfusun büyük bir kısmı soykırıma maruz kalmıştır. Bu acı olaydan sonra Mutallimov istifa etmiş ve daha sonra 8 Mayıs 1992 yılında Tahran'da taraflar arasında ateşkes imzalanmasına rağmen Azerbaycan'ın Şuşa şehri işgalci Ermeni birlikleri tarafından işgal edilmiştir.¹⁸¹

Bu dönemde Azerbaycan'da yükselen Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) üyeleri *Azatlık* isimli bir yayın organı çıkarmış ve AHC'ye başkan seçilen Ebülfez Elçibey bu yayın organında sürekli vatan, millet, istiklal kavramlarının ele alınması emrini vermiştir. Türk basınında da sık-sık adı geçen Ebülfez Elçibey 26 Şubat 1992'de Ermeni çeteleri tarafından gerçekleştirilen Hocalı Katliamında Rusya'yla birlikte dönemin Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ayaz Mütallibov yönetimini sorumlu tutmuştur. Bundan sonra görevinden istifa eden Mütallibov'un yerine 7 Haziran 1992 yılında yapılan seçimlerde Ebülfez Elçibey gelmiştir.¹⁸²

Elçibey'le birlikte İran ve Azerbaycan ilişkileri açısından sorunlu bir dönem başlamıştır.¹⁸³ Bu dönemin İran açısından oldukça rahatsız edici ve diplomatik hareketliliğin yoğun olduğu dönem olarak karakterize edilmesi mümkündür. Azerbaycan açınsındansa söz konusu dönem Elçibey'in Türk Milliyetçiliği düşüncesini ön planda tutması, Türkiye Cumhuriyeti ile oldukça yakın ilişkiler kurması, Rusya'yla mesafeli davranması ve Birleşik Azerbaycan söylemlerini dillendirmesiyle öne çıkmaktadır. Konuştuğu platformlarda İran'ın Güney Azerbaycan'daki Azerbaycan Türklerinin hakkını gasp ettiğini, onların eğitiminde kendi dilini kullanmalarını yasakladığını ve ulusal haklarının çiğnendiğinin sıkça dile getiren Elçibey, İran'ın bu tutumunun ülkenin geleceğine zarar vereceği ve İran'ın yakın gelecekte parçalanacağı, Birleşik Azerbaycan devletinin kurulacağı fikrini savunmuştur. Elçibey'in bu söyledikleri İran tarafından tehdit olarak algılanmış ve iki devlet arasında soğuk rüzgârlar estirmiştir. Bu dönemde Azerbaycan Dış İşleri Bakanı ve beraberindeki heyetin İran'a yaptığı ziyaret ikili ilişkilerin düzeltilmesi açısından önemli bir adım

¹⁸¹ Nasib Nasibli, "Azerbaijan-Iranian Relations: Past and Present", *Journal of Azerbaijani Studies*, Volume:2, Issue: 1, 1999, (pp. 3-23), pp. 14-15.

¹⁸² Elif Yıldız Yüce, "1940'tan Günümüze Azerbaycan-İran Münasebetleri", *Gab Akademi*, Cilt:3, Sayı: 1, 2023, (ss. 78-93), s.85.

¹⁸³ Karim Asghari, s.90.

olarak nitelendirilmiştir. Dönemin önemli gelişmelerinden biri de Azerbaycan'dan İran'a doğalgaz verilerek Nahçıvan bölgesine kadar gidecek olan enerji hatlarının İran devlet sınırlarından geçmesi ve bundan dolayı kara ulaşım ağının geliştirilmesi hususunda varılmış mutabakattır.¹⁸⁴

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yeniden bağımsızlık kazanmasından sonra İran'da yaşayan çok sayıda Azerbaycan Türkü iki halk arasındaki etkileşimin ardından beliren öz kimlik sorununa karşılık, İran'a ve rejime bağlı olduklarını dile getirmiş ve İranlı kimliklerini ön plana çıkarmıştır. Hatta Tebriz Milletvekili Fatma Hümayun Mukaddem, Bakü'nün İran'ın Azerbaycan eyaletlerini kendisine katmayı aklından bile geçirmemesi gerektiği yönünde açıklama yapmış, dışarıdan yapılan televizyon yayınlarının İran ulusal kimliğine zarar vereceğini vurgulayarak bu kanalların yayımının engellenmesi düşüncesini savunmuştur.¹⁸⁵ Bu yıllarda dine karşı yaklaşımda da iki taraftaki Azerbaycan Türkleri arasında farklılıklar oluşmuştur. 1995 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yapılan yeni anayasanın oluşturulması ve bu anayasada laiklik ilkesinin ön plana çıkarılması Tebriz'de eylemlere neden olmuş ve protesto edilmiştir. Güney Azerbaycan'daki bazı âlimler kuzeydeki soydaşlarının bu hataya düşmemesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁸⁶

Bu dönemde gerçekleşen I. Karabağ Savaşı Azerbaycan-İran ilişkileri açısından özel önem arz etmiştir. Azerbaycan'ın bağımsızlık kazandığı dönemde ortaya çıkan savaşta İran'ın Ermenistan yanlısı bir politika izlemesi Azerbaycan toplumunda çok ciddi bir şaşkınlıkla karşılanmıştır. Bu savaş döneminde İran'ın Azerbaycan politikasındaki temel amaçları şu şekilde olmuştur:

1. Azerbaycan'ın güçlenmesinin karşısını almak ve onun Güney Azerbaycan'la ilişki kurmasının önünü kesmek.
2. Türkistan halkları ve Kuzey Kafkasya bölgelerine tesir edebilmek için Azerbaycan'ı kullanmak.
3. "İslam Devriminin İhracı" siyasetine dayalı olarak Azerbaycan'da İslamcı bir rejim oluşturmak.

¹⁸⁴ Elif Yıldız Yüce, s.86.

¹⁸⁵ Brenda Shaffer, s.221-222.

¹⁸⁶ Cemil Doğan İpek, "Güney Azerbaycan Türklerinde kimlik sorunu", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt:12, Sayı:1, 2012, (ss. 267-283), s.276.

4. Azerbaycan’da Türkiye nüfusunu azaltmak.

Ayrıca Karabağ Savaşı zamanı Azerbaycan Türklerinin durumu da İran’ı çok yakından ilgilendirmiştir. Çünkü Azerbaycan’ın içindeki hareketlenmeler, İran’da da endişelere sebep olmaktaydı. Bu dönemde ortaya çıkan Milli Özgürlük Hareketi ve bu tarz şiarlar ve düşünceler sadece kuzeydeki Azerbaycan devletiyle sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda Güney Azerbaycan’ı da içine almıştır.¹⁸⁷ Her ne kadar Güney Azerbaycan Meselesi iki devlet arasındaki ilişkilerde açıkça ifade edilmese de bu konu her zaman kapalı kapılar arkasında rutin bir konu olmuştur.¹⁸⁸ 31 Aralık 1989 yılında Azerbaycan Türklerinin İran Azerbaycan’ı ile Sovyet Azerbaycan’ı arasındaki sınırları yok etmek için başlattıkları eylemleri bu olaylara örnek olarak gösterilebilir. Bu olaylar doğal olarak İran’ı çok tedirgin etmiş ve İslam Cumhuriyeti’nin Azerbaycan’a karşı siyasetini I. Karabağ Savaşı zamanında açık şekilde ortaya koymasına vesile olmuştur. Savaşın en zor zamanlarında ekonomik açıdan Ermenistan’ı desteklemekle İran, Azerbaycan Cumhuriyeti için sadece bir tehdit unsuru olmuştur.¹⁸⁹

Haydar Aliyev’in iktidara gelmesiyle iki ülke arasındaki ilişkiler yeni boyuta taşınmıştır. Aliyev dış politikada ülke çıkarlarını gözetmeyi Türkiye, İran ve Rusya ile dengeli bir siyaset izlemeyi uygun görmüştür. Onun döneminde bu ülkeler arasında birçok anlaşmaya varılmış, Rusya ve İran karşıtı sloganlardan uzak durulmuştur. Bunu takiben Tahran daha Aliyev iktidara gelmeden önce onun düşüncelerini desteklediğini açıklamış, 28 Ekim 1993 tarihinde İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani yaptığı Bakü ziyaretinde iki komşu ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini bildirmiştir. 29 Haziran 1994’te ise Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev İran’a resmi seferde bulunmuş ve karşılıklı yapılan ziyaretler esnasında enerji, mali yardım ve ticaret anlaşmaları imzalanmıştır. 2002 yılında Aliyev’in İran’a yaptığı resmi seferde Azerbaycan ile İran arasında dostluk ve iş birliği anlaşmasının ilkeleri belirlenmiş ve bu olay iki ülke arasındaki ilişkilerde önemli sayılabilecek bir hususa dönüşmüştür. Bu zaman Haydar Aliyev Saadabad Sarayı’nda resmî törenle dönemin İran Cumhurbaşkanı olan Hatemi tarafından karşılanmış ve o, iki dost ve komşu ülke arasında iş birliği ve ilişkilerin geliştirilmesi meselelerini gündeme getirmiştir.¹⁹⁰ Bu

¹⁸⁷ Telman Nusretoğlu, Oder Alizade, “İran’ın Azerbaycan Siyaseti; Karabağ Savaşları Örneğinde”, *Cihannüma Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2022, (ss. 127-149), s. 133-137.

¹⁸⁸ Karim Asghari, s.90.

¹⁸⁹ Telman Nusretoğlu, Oder Alizade, s. 136-137.

¹⁹⁰ Karim Asghari, ss. 91-92.

görüşme sırasında imzalanan “Siyasi Sözleşme” iki ülkenin bir birilerinin iç işlerine karışmaması hususunda bir anlaşma olmuştur. İran bu anlaşmayla 11 Eylül saldırıları sonrası gelişen Azerbaycan ve ABD arasındaki ilişkilerin kendisine karşı bir müdahale olması ihtimalinin önüne geçmiştir. Her iki ülke liderinin katıldığı basın toplantısında İranlı bir gazetecinin Aliyev’e sorduğu “Mazandaran Denizi’nin statüsü ne olacak?” sorusu Aliyev’in tepkisine neden olmuştur. Hazar Denizi’nin Mazandaran Denizi olarak adlandırılmasına karşı çıkan Aliyev, “Dünya haritasında Mazandaran isimli bir deniz yoktur, eğer böyle bir deniz İran arazisinde varsa ben onu tanımıyorum belki bana tanıtabilirsiniz. Siz kendinizden yeni isimler icat etmekle bizim Hazar Denizi ile ilgili görüşmelerimize engel oluyorsunuz. İran dâhilinden bir kenara çıkın, burada kalsanız bir şey çıkmayacak” sözleri ile kendi tepkisini ortaya koymuştur. İran Cumhurbaşkanı Hatemi’nin “tamam bundan sonra Hazar diyelim” sözlerine Haydar Aliyev, “zaten hep Hazar’dı” şeklinde cevap vermiştir.¹⁹¹

3.2. Azerbaycan’ın Toprak Bütünlüğü ve İran’ın Tutumu

3.2.1. I. Karabağ Savaşı Dönemi

Sovyetler Birliği’nin dağılması sürecinde Ermeni milliyetçiliğinin saldırgan hareketi şiddetli bir şekilde kendini göstermiştir. Bu aslında beklenmedik bir durum değildi. Zira Azerbaycan’ın Rusya tarafından işgalinin ardından zaman zaman Ermeni silahlı güçleri Rus merkezi yönetiminin desteğini de arkasına alarak şiddet ve kırımlara başvurmuştur.¹⁹² Güney Kafkasya bölgesinde yeni bağımsızlık kazanmış devletlerle ilişkiler kurmak ve diğer yabancı unsurların bölgeye gelmesinin önüne geçmek isteyen İran bölgede Karabağ Savaşı’nın çıkmasıyla birlikte oluşan riski fırsata dönüştürmeye çalışmıştır. İran’ın Ermenistan’la olan samimi ilişkileri ve savaş döneminde Ermenistan’ın İran’dan bu krizin çözümü için taleplerde bulunması İran’ın bölgeye

¹⁹¹ Erkan Yılmaz, ss. 143-144.

¹⁹² Bu konuda bkz: Ali Asker, “Ermeni Meselesi’ ve Kafkasya Gerçekleri”, *Yüzyüncü Yılında Ermeni Meselesi: İddialar-Yalanlar-Gerçekler* (Editör: Hakan Boz), Aygan Yayınları. İstanbul 2015 (ss. 446-509); Ali Asker, Serap Bozpolat Ayan, “Tarihe Tanıklık: Mir Möhsün Nevvab ve 1905-1906 Yıllarında Ermeni-Müslüman Çatışması,” *Savaş ve Toplum: Savaş Üzerine Yazılar* (Editörler: Gürsoy Akça-İkbâl Vurucu), Eğitim yayınevi, Konya 2016 (ss. 381-400); Ali Asker, Esme Özdaşlı, “Kafkaslarda Ermeni Mezalimi (1905-06) ve ‘Kanlı Seneler’in Bitmeyen Öyküsü, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 59, Ankara, 2018 (ss. 37-64).

müdahalesi için kolaylık sağlamıştır. Bu minvalde daha önce vurgulandığı üzere İran arabuluculuk girişiminde bulunmuş, ancak herhangi bir çözüme ulaşılmamış, hatta Ermenistan ordusu tarafından Azerbaycan'ın Hocalı kenti kuşatma altına alınarak diğer şehirlerle birlikte işgal edilmiştir. Bundan sonra Azerbaycan tarafı İran'ın arabuluculuğuna olumlu yaklaşmamıştır.¹⁹³

Azerbaycan bağımsızlığını ilk kazandığı zamanlarda İran belli hedefler doğrultusunda bu devletle yakınlaşma eğilimi içinde olmuştur. Bu hedeflerin aşağıdaki şekilde sıralanması mümkündür:

1. Yeni bağımsızlık kazanan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yükselişini engellemekle, onun Güney Azerbaycan ile etkileşimini azaltmak ve İran'ın toprak bütünlüğü ile istikrarını korumak.
2. Azerbaycan Cumhuriyeti içinde yaşayan insanlar arasında dini ve mezhepsel bağların etkisini artırmakla geniş yayılma siyaseti izlemek.
3. Güney Kafkasya bölgesinde Türkiye ve ABD'nin etkisini azaltmak.
4. İran İslam Cumhuriyeti'nin resmi "Devrim İhracı" doktrinine uygun şekilde Azerbaycan Cumhuriyeti'nde İran modeli bir rejim kurmak.
5. Azerbaycan Cumhuriyeti örneğinde pazar kazanmak.¹⁹⁴

İran ve Ermenistan arasındaki ilişkilere ise tarihsel olarak bakıldığında hiçbir gerginliğin yaşanmadığı ve her zaman istikrar olduğunu görülmektedir. Aynı zamanda dini ve ideolojik açıdan da hiçbir bağlılığı bulunmayan bu iki ülkenin birbiriyle diplomatik ilişkiler kurmasının ve bu ilişkilerde istikrar sağlanmasının bazı nedenlerden kaynaklandığı söylenebilir. Bunlardan öncelikli olarak Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerin bu iki devlete yansımalarıdır. İran Ermenistan'ı bir tampon bölge olarak görmekte ve Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde dengeleyici bir aktör olarak kullanmak eğilimi göstermektedir. Bunun en başlıca sebebi ise Güney Azerbaycan'dır. Çünkü İran sınırları içinde yaşayan önemli Azerbaycan Türkü İran açısından toprak bütünlüğü konusunda ciddi bir tehdit algısı oluşturmaktadır. Bu bağlamda onların İran içindeki milliyetçi duyguların yükselmesine sebep olacağı

¹⁹³ Nazrin Alizada, s.347.

¹⁹⁴ Araz Aslanlı, Agil Memmedov, "Neo-Realizm Kuramı Çerçevesinde Azerbaycan-İran İlişkilerinin Analizi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 6, 2016, (ss. 1520-1532), s1526

düşünülmektedir.¹⁹⁵ İran resmi olarak Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ihtilafta tarafsız olduğunu belirtse de bu tarafsızlık, dünyadaki tüm Şiiilerin hamisi ve koruyucusu olduğunu iddia eden bir devletin resmi devlet ideolojisi ile bağdaşmamaktadır. İşin aslına bakıldığında Tahran hükümeti Azerbaycan'ın bir savaş veya sıcak bir çatışmayla uğraşmasını ve onun İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri açısından istikrarsız ve cazip olmayan bir duruma düşmesini istemektedir. Bundan ziyade İran aynı zamanda bölgede savaş nedeniyle oluşacak herhangi bir mülteci akını ve dengesizlik durumlarından da rahatsızdır. Tahran hükümeti Karabağ Savaşı'nda sadece İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin sesini çıkarması ve savaşın sonuçlarının İran'ın devlet çıkarlarına karşı olması ihtimaline yönelik açıklamalar yapmıştır. Tahran hükümetinin sergilediği bu tutum "The Economist" dergisine de konu olmuştur. Bu dergide İran'da büyük oranda etnik Azerbaycan nüfusunun yaşadığı ve İran yönetiminin Azerbaycan'ın İran'daki Azerbaycan Türklerine ilham olmaması gerektiği yönünde düşüncede olduğuna ilişkin yazıya yer verilmiştir.¹⁹⁶

Bu bağlamda İran tekrardan arabuluculuk girişiminde bulunmuş ve Azerbaycan Devlet Başkan Vekili Yagub Memmedov, İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani ve Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter Petrosyan bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede uzlaşma için Azerbaycan ve Ermenistan arasında sekiz maddelik bir anlaşma imzalanmıştır. Lakin bu anlaşma da soruna çözüm getirmemiş ve Azerbaycan'ın Laçın şehri Ermenistan tarafından işgal edilmiştir. İran'ın sonuçsuz kalan arabuluculuk faaliyetlerinin ardından büyük kayıplar ve facialar yaşayan Azerbaycan Cumhuriyeti Tahran hükümetinin tarafsız olmasından kuşku duymaya başlamıştır.¹⁹⁷ Özellikle Şuşa şehrinin işgal edilmesinden sonraki dönemde Azerbaycan'ın İran'a duyduğu güven tamamen sarsılmıştır.¹⁹⁸

Azerbaycan'ın Ermenistan'la sıcak çatışma yaşadığı bu dönemler İran'ı da çok yakından ilgilendirmiştir. Bunun en önemli sebebi Azerbaycan'da yaşanan savaşın İran'da oluşturduğu endişedir. Çünkü I. Karabağ Savaşı ve bu savaşın oluşturduğu

¹⁹⁵ Simay Orhan, "Dağlık Karabağ Savaşında İttifak ve Ayrışma: Azerbaycan, İran ve Ermenistan arasındaki İlişkilerin Huntintong Tezi Çerçevesinde Değerlendirilmesi", (Çankaya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2022, s.100.

¹⁹⁶ Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, s. 304-305.

¹⁹⁷ Gültekin Habibli, "Güney Kafkasya'da Güvenlik Bağlamında İran-Azerbaycan İlişkileri", (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2013, s. 126-127

¹⁹⁸ Gültekin Habibli, s.127.

Milli Özgürlük Hareketi hedef ve sloganları ile sadece Azerbaycan'ın kuzeyi ile bağı olmamıştır. Bu hareket aynı zamanda Güney Azerbaycan'daki Azerbaycan Türklerini kapsamıştır. 31 Aralık 1989 tarihinde Azerbaycan Türklerinin İran ve Sovyetler arasındaki sınırı ortadan kaldırmak için yaptıkları eylemler bu durumun en bariz örneklerindendir.¹⁹⁹

Karabağ Savaşı döneminde Azerbaycan hükümeti tarafında İran'a yönelik iki farklı politikanın gözlemlenmesi mümkündür. Birinci yaklaşımın yandaşları için İran hükümetiyle aktif ilişkiler geliştirmek, Güney Azerbaycan meselesini resmi temaslarda her zaman belirtmek ve karşılıklı ilişkilerde başlıca sorunun İran'da yaşayan Güney Azerbaycan Türklerinin durumu olduğunu dillendirmek esas olmuştur. İkinci yaklaşımın taraftarları ise Azerbaycanlıların bölünmüşlüğü sorununun çözüme kavuşturulması gerektiğini savunmuştur. Başlıca olarak Ebülfez Elçibey tarafından ortaya atılan bu yaklaşıma destek verenlerin bu meseleyi sıkça dile getirmeleri ve buna paralel olarak İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin faaliyetlerini hızlandırmaları, Tahran hükümetinin AHC iktidarına karşı duyduğu endişeleri yükseltmiştir. AHC iktidarı döneminde Azerbaycan ile İran arasındaki resmi ilişkilerde genelde ikinci yaklaşımın daha ağır bastığı görülmektedir. Ancak söz konusu dönemde Milli Meclis Başkanlığı görevini yürüten İsa Gamber ve Dışişleri Bakanı Tofiq Gasimov ise birinci yaklaşımdan yanan tutum sergilemiştir.²⁰⁰

Sonuç olarak I. Karabağ Savaşı zamanı İran arabuluculuk faaliyetleri yapsa da resmi olarak söylemlerinde işgalden dolayı Ermenistan'ı kınasa da Dağlık Karabağ meselesini her zaman Azerbaycan'a karşı bir baskı aracı olarak kullanmıştır. Bu yaşanan olaylar ise İran'ın Ermenistan'la olan ilişkilerinin ve iş birliğinin güçlenmesine zemin oluşturmuştur.²⁰¹

3.2.2. II. Karabağ Savaşı Dönemi

27 Eylül 2020 tarihinde Azerbaycan'la Ermenistan arasında başlayan ve 44 gün süren II. Karabağ Savaşı,²⁰² Azerbaycan Cumhuriyeti'nin mutlak zaferi ve kendi

¹⁹⁹ Telman Nusretoğlu, Oder Alizade, s.136.

²⁰⁰ Gültekin Habibli, s. 60-61.

²⁰¹ Alireza Ghouchi, s.135.

²⁰² Nazrin Alizada, "Iran and the South Caucasus: The 44- Day Karabakh War in the Changing Geopolitical Equation", *Review of Armenian Studies*, Issue: 50, 2024 (pp.142-161), p.151; Ali Asker,

topraklarını işgalci Ermenistan'dan geri alması ile sonuçlanmıştır. II. Karabağ Savaşı Azerbaycan Türklerinde milli değerleri tekrardan ulusal bilinç seviyesine yükseltmiştir. Bu zafer Azerbaycan halkını tekrar tarihi özgüvenine ulaştıran önemli etkenlerden biri olmuştur.²⁰³ II. Karabağ Savaşı'nı bitiren anlaşma ise 10 Kasım 2020'de Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin ve Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan tarafından imzalanmıştır. Toplamda 44 gün süren savaş incelendiğinde Azerbaycan'ın her anlamda üstün olduğu anlaşılmaktadır.

Bu dönemde İİC Dış İşleri Bakanlığı tarafından savaşa yönelik dokuz önemli demeç verilmiştir. Bu kapsamda Dış İşleri Bakanlığı tarafından ilk tepki Azerbaycan ile Ermenistan arasında 12 Temmuz 2020 tarihinde yaşanan sıcak çatışmadan sonra gelmiştir. İİC eski Dış İşleri Bakanı Cevat Zarif her iki mevkidaşını telefonla arayarak onlara iki tarafın da temkinli olması ve sorunun barışçıl yollarla çözülmesi gerektiği tavsiyesini vermiştir.²⁰⁴ İran Dış İşleri Bakanlığı Sözcüsü Saaed Khatibzadeh, taraflar arasındaki çatışmayı endişeyle izlediklerini belirterek savaşın durdurulmasını ve müzakerelere dönülmesini istemiştir.²⁰⁵ Daha sonraki süreçte İran'ın Ermenistan'a silah sevkiyatı yaptığı yönünde bazı yerel kaynaklarda haberler yayınlanmıştır.

Bu kaynaklardan alınan bilgilere göre İran Bender Enzeli Limanından Culfa bölgesine yakın olan Nurdüz sınırına ve bu sınırdan Ermenistan'a yollanan 50 tır konvoyunda silahlar ve Rus zırhlı araçları bulunmaktaydı. Yaklaşık 200 tırın ise daha beklemede olduğu bilgisi de aktarılmıştı. Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareketi (GAMOH) Genel Başkan Yardımcısı Elyar Türker, "İran Ermenistan'a Hazar kıyısından Rusya'dan gelenleri gönderiyor. Biz bunları taşıyan şirketlere ulaşarak durumu anlattık. Eğer devam ederlerse önlerini keseceklerimizi bildirdik. İran'ın Transit Astara ve Rizvan, Dilşad, Tarabar, Astara şirketleri görüşmemizden sonra sevkiyatları bıraktılar. Ama Sangin Tarabar adlı şirket sevkiyata devam ediyor. Mavi

"Azerbaycan'ın Son Hamlesi ve Çatışmanın Askerî-Siyasi Çözümü", İçinde: Dünden Bugüne Karabağ Sorunu (Editör: Haydar Çakmak), Yenisey Kitap Ankara 2021, (ss. 115-129); Ali Asker, Zeynep Gizem Özpinar, "Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, Yıl 2021, (ss. 83-106).

²⁰³ Raheb Mohammadi Ghanbarlou, "İkinci Karabağ Savaşı'nın Azerbaycan Türk Milliyetçiliğine Etkileri", *SDE Akademi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 5, 2022, (ss. 12-39), s. 14-26.

²⁰⁴ Muhammed Ali Yetgin, Sait Çakmak, "İran İslam Cumhuriyeti'nin Bölge Politikaları Bağlamında İkinci Karabağ Savaşı Konusundaki Tutumu", *Asya Studies-Akademik Sosyal Araştırmalar*, Cilt: 5, Sayı: 18, 2021, (ss. 279-288), s.284.

²⁰⁵ Spokesman Urges Armenia, Azerbaijan to Show Restraint, 27.09.2020 <https://en.mfa.ir/portal/newsview/611891> [Erişim tarihi: 26.05.2024].

brandalarla örtülü Rusya plakalı askeri araçların içerisine İran'ın silah yerleştirdiği duyumlarını aldık. Bu süreç içerisinde sevkiyatların önünü kesmek için sınırlara yürüyeceğiz. Dün itibariyle gösterilerimizi başlattık. Gösterilerimiz Tebriz, Tahran, Urmiye, Merend ve Culfa şehirlerinde devam edecek” açıklamasını yapmıştır.

İran'ın Ermenistan'a gidecek silahlar için rota olması Güney Azerbaycan Türkleri tarafından protestolarla karşılanmıştır.²⁰⁶ Güney Azerbaycan'ın başkenti olarak bilinen Tebriz şehrinde halk sokağa çıkmış, bölgedeki aktivistler tarafından yapılan çağrıyla Tebriz, Urmiye, Sulduz, Zencan sokaklarında, “Karabağ bizimdir, bizim olacak”, “Nurduz Gümrüğü kapatılsın”, “İleri, ileri Azerbaycan askeri” gibi sloganlar seslendirilmiştir.²⁰⁷

29 Eylül 2020'de İran'ın Doğu Azerbaycan Eyaleti'nin Vali Yardımcılığı görevini yapan Aliyar Rastgu Rus üretimi kamyonların Nurduz sınır kapısından geçtiği haberlerini doğrulamış,²⁰⁸ aynı gün İran Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Saaed Hatibzade bu haberleri yalanlayarak, ülkemiz kendi topraklarından hiçbir zaman silah ve askeri mühimmatın geçişine izin vermiyor açıklamasını yapmıştır.²⁰⁹ Savaşın üstünlüğü tam Azerbaycan tarafına geçtiği anda ise İİC Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne saygı duyulmasını gerektiğini vurgulamıştır. Hatta 1 Ekim 2020 tarihinde Ayetullah Ali Hamaney'in dört eyaletteki temsilcileri Karabağ'ın Azerbaycan'ın bir parçası olduğunu ve bu davada Azerbaycan tarafının haklı olduğunu vurgulamıştır.²¹⁰

12 Ekim 2020 tarihinde ise Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Saaed Khatibzade'nin yaptığı açıklama dikkat çekici olmuştur. Bu açıklamada ilk defa kalıcı barış ve Ermenistan tarafından işgal edilmiş şehirlerden bahsedilmesi İslam Cumhuriyeti'nin Kafkasya politikasında değişim yoluna gideceğinin sinyalini vermiştir. Açıklamada İran'ın kalıcı ve sürdürülebilir barış için müzakerelere destek vermeye hazır olduğunu dile getiren Hatibzade, “İİC, her iki tarafı da uluslararası hukuk çerçevesinde,

²⁰⁶ Talha Menteş, İran silah kapısı oldu, 30.09.2020, <https://www.yenisafak.com/dunya/iran-ermenistana-silah-kapisi-oldu-3569137> [Erişim tarihi: 26.05.2024].

²⁰⁷ İran ateşle oynuyor: Ermenistan'a silah yardımları 35 milyon Türk'ü ayaklandırdı, 02.10.2020, <https://www.yenisafak.com/dunya/iran-ermenistanin-yardimina-kostu-irandaki-azerbaycan-turkleri-sokaga-dokuldu-iranda-ne-kadar-turk-yasiyor-3569403> [Erişim tarihi: 26.05.2024].

²⁰⁸ Muhammed Ali Yetgin, Sait Çakmak, s.284.

²⁰⁹ Spokesman Denies Claim That Arms Transferred via Iran to Armenia, 29.09.2020, <https://en.mfa.ir/portal/newsview/612094> [Erişim tarihi: 26.05.2024].

²¹⁰ Yalçın Sarıkaya, “İran'ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü”, s.94.

birbirlerinin toprak bütünlüğüne saygı duymaya, işgal altındaki şehirlerin tahliyesine, ateşkesle bağlı kalmaya ve müzakereleri sürdürmeye çağırıyor” söylemiştir.²¹¹

15 Ekim 2020 tarihinde eski Dışişleri Bakanı Zarif, Azerbaycan’ın Dışişleri Bakanı Ceyhun Bayramov’la telefon görüşmesi yaparak Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünü desteklediğini açıklamıştır. Bundan ziyade AGİT Minsk Grubu mekanizmasının tamamlayıcısı olarak Türkiye ve Rusya’nın bölgedeki girişimleri çerçevesinde İran’ın kalıcı barışı tesis etmek ve sorunu çözmek için çalışmalara hazır olduğunu dile getirilmiştir.²¹² Daha sonra İran’ın dini lideri Ayetullah Ali Hamaney’in tam şekilde kendisinin Azerbaycan’ın 30 yıl işgal altında kalmış topraklarını kurtarmasının en büyük hakkı olduğunu söylemesi tam 3 Kasım’ı bulmuştur ki bu tarihte Azerbaycan ordusu cephede artık açık şekilde üstünlüğü yakalamıştır.²¹³ Bunun üzerine ateşkes anlaşması 10 Kasım tarihinde imzalanmıştır ki İİC tarafından bu anlaşmaya yönelik de açıklama yapılmıştır. Açıklamada şu ifadeler yer verilmiştir:

İran İslam Cumhuriyeti, ülkelerin toprak bütünlüğüne ve egemenliğine saygı duyulmasını, uluslararası alanda kabul görmüş resmi sınırlarda değişiklik olmamasını, işgal altındaki bölgelerin özgürlüğünü vurgulamaktadır... İran İslam Cumhuriyeti, anlaşmanın üçüncü ve dördüncü maddeleri uyarınca barışı korumakla görevli Rus kuvvetlerinin temas hatları boyunca konuşlandırılmasına yardım etmeye hazırdır.²¹⁴

Savaş sırasında İran’ın sergilediği tutum savaşın tarafları olan Azerbaycan ve Ermenistan ve bölge dışındaki diğer aktörler tarafından da dikkatle takip edilmiştir. Çünkü İran’ın Ermenistan’la yakın ilişkiler içinde olması, onunla sınırlarını açık tutarak ticaretini canlandırması Azerbaycan kamuoyunda bu devletin popülaritesinin düşmesine neden olmuştur. Bundan ziyade 1990’lı yılların başından itibaren izlenen bu siyaset İran’ın içinde yaşayan Azerbaycan Türk milliyetçiliğinin de yükselişinde önemli bir etkene dönüşmüştür. Karabağ Savaşı’nda taraflara eşit yaklaşım, olaya Fransız, Rus, Amerikalı gibi yaklaşmakla aynı anlama gelmiştir. 28 yıl boyunca İran, Azerbaycan devletini ve halkını zaman-zaman savaşmamakla, bazen İslam’dan uzaklaşmakla, bazen de İsrail ile iş birliği yapmakla suçlamıştır. İran’dan beslenen bazı gruplar da kendilerine din adamı profili çizerek video propagandalar yapmış ve Azerbaycan halkına ve askerine savaşmadıkları, içki içtikleri ve dine inanmadıkları gibi iftiralarda bulunmuştur. Aynı grupların yaydığı bir diğer iftira ise “Türkiye

²¹¹ Muhammed Ali Yetgin, Sait Çakmak, s.285.

²¹² Iranian, Azeri Foreign Ministers Discuss Karabakh Dispute, 15.10.2020, <https://en.mfa.ir/portal/newsview/614006> [Erişim tarihi: 27.05.2024].

²¹³ Yalçın Sarıkaya, “İran’ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü”, s.94.

²¹⁴ Muhammed Ali Yetgin, Sait Çakmak, s.285.

Azerbaycan'ı Suriye'ye çevirmek istiyor, buraya Suriye'den DAESH militanları, cihatçı taşıyor..." gibi açıklamalar olmuştur ki bu da kamuoyunda hiçbir karşılığını bulmamış, tam aksine toplumun gözünde İran popülaritesini düşürmüştür.²¹⁵

3.3. Hazar Krizi ve Çözümü

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Hazar'la ilgili İran'la yapılan anlaşmalar müzakere konusu olmuştur. Çünkü Hazar Denizi ile komşu olan ülkelerin sayısı 5'e yükselmiştir. Hazar'a kıyıdaş olan ülkelerin sayısının artması yeni düzenlemelerin yapılması gerekliliğini doğurmuştur. Ancak kıyıdaş devletlerden her birisinin önerisi bir diğer devlet tarafından kabul edilmemiştir. Bu meselede politik, ekonomik çıkarlar önemli olduğu için uzlaşmanın gerçekleşmesi kritik meseleye dönüşmüştür. Hazar Denizi için verilen mücadelenin nedeni onun barındırdığı zengin enerji kaynaklarına ilişkin olmuştur. Bu sebeple Hazar Denizi üzerindeki anlaşmazlıkların hukuki zeminde çözülmesi ve çatışma meselesine dönüşmemesi için devletler arasında bazı anlaşmalar yapılmıştır. Bu sorunun müzakere süreci karşılıklı olarak uluslararası hukuk normlarının kullanılmasıyla gerçekleşmiştir.²¹⁶

Bu konuya ilişkin tarihsel süreç kısaca değerlendirildiğinde 27 Ağustos 1935 yılında Sovyetler Birliği ve İran arasında imzalanan Ticaret ve Seyrüsefer Antlaşması'nın vurgulanması gerekmektedir. Bu anlaşmayla her iki ülkenin Hazar Denizi'nde seyrüsefer hakkının olduğunu tekrarlamıştır. Antlaşma aynı zamanda on yıllık balıkçılık bölgesinin kurulmasını onaylamış, ancak burada resmi sınır hakkında herhangi bir hüküm yer almamıştır. Antlaşmada Hazar Denizi "Sovyetler Birliği-İran" denizi olarak nitelendirilmiştir.

25 Mart 1940 tarihinde imzalanan Tahran Antlaşması ise 1935 antlaşmasını tekrarlayarak seyrüsefer serbestliği ve balıkçılıkla ilgili hükümleri yinelemiştir. Bu antlaşmada Hazar Denizi'ndeki on yıllık balıkçılık bölgelerinin kıyıdaş olan ülkelerin bayrağını taşıyan gemilere ait olduğu belirtilmiştir.²¹⁷ Daha sonra defalarca müzakere

²¹⁵ Yalçın Sarıkaya, "İran'ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt:7, Sayı:1, 2021, (ss. 84-103), s.94.

²¹⁶ Ufuk Aygün, "Azerbaycan'ın Dış Politikasını Etkileyen Parametreler: 1991-2010", (Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya, 2018, s.41

²¹⁷ Firdes Şeyda Kahraman, Ali Samir Merdan, "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 21, 2020, (ss. 434-468), s.441.

konusu olan Hazar Denizi'nin okyanuslarla herhangi bir bağlantısı olmadığı ve dolayısıyla onun kapalı deniz olarak nitelendirilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. Bu yaklaşım 1982 yılında Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin 9. bölümünün 122. maddesinde açıkça belirtilmiştir. Bu maddeye göre Hazar Denizi kapalı veya yarı kapalı olarak kabul edilirse kıyıdaş devletlerin kıta sahanlıkları, karasuları ve münhasır ekonomik bölgeleri olacaktır.²¹⁸

1991 yılında imzalanan Moskova Dostluk Anlaşması'nın 11. maddesi gereğince ise İran'ın Hazar Denizi'nde Türkmençay Antlaşması ile elde ettiği savaş gemisi bulundurma hakkı engellenmiş ve Hazar Denizi'nde İran ve Sovyetler Birliği'ne ait tüm gemilerin sefer hakkına sahip olduğu belirtilmiştir. Ancak bu anlaşmada her iki ülkenin Hazar Denizi'nde egemenlik hakkı konusuna ilişkin tam bir hükme yer verilmemiştir.

1991 yılında aynı zamanda Kazakistan'da Almata Deklarasyonu imzalanmıştır. Bu deklarasyona göre Azerbaycan, Rusya, Kazakistan ve Türkmenistan kendilerini Sovyetler Birliği'nin varisleri olarak belirtmiş ve Sovyetler Birliği'nin imzaladığı anlaşmaların kendileri tarafından da tanındığını dile getirmiştir. Bu deklarasyon İran'ın sergilediği tutuma karşı Hazar Denizi'nin ortak kullanımına dair hukuki zemin oluşturmamıştır. Tam aksine Hazar'ın milli sektörlere bölünmesi için hukuki dayanaklar yaratmıştır.

Varılan bu anlaşmalardan sonra İran'ın Hazar Denizi'nin hukuki statüsüne ilişkin ilk açıklaması 1992 yılında Tahran'da yapılan konferansta olmuştur. Dönemin İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani Hazar Denizi problemini çözmek için bir teşkilatın kurulmasını önermiştir. Sonraki dönemde kıyıdaş devletlerin Dış İşleri Bakanlarının birinci yardımcılarının katılımı ile oluşturulan Özel İşçi Grubu bu misyonu gerçekleştirmek için çalışmalara başlamıştır.²¹⁹

Hazar Denizi'nin statüsü ile ilgili İran'ın beklentileri sıralanırsa; Öncelikli olarak bu devlet ABD ve Batılı şirketlerin bu bölgeye gelmesini istememektedir. Çünkü Batılı güçler iş birliği yaptığı ülkelerle kendi yatırımlarını güvence altına almak için askeri iş birlikleri de yapabilmektedirler. Bu durum İran için güvenlik açısından

²¹⁸ Amirbek Aidarbek, "Soğuk Savaş Sonrası Hazar'ın Statüsü ve Sınırlandırma Sorunu: Kıyıdaş Devletlerin Yaklaşımları Açısından Analizi", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 46, 2015, (ss. 23-48), s.29.

²¹⁹ Namiq Kərimov, *Xəzər dənizinin hüquqi statusu və sahilyanı dövlətlərin maraqları*, Mütərcim, Bakı 2023, s.214.

iyi sonuçlar doğurmayabilir. Diğer yandan İran Orta Asya'dan gelen enerji hatları için kendi ülkesinin geçiş güzergâhı olmasını istemektedir. Bu yüzden İran bu fırsatı değerlendirmek için elinden geleni yapmış ve Hazar Denizi üzerinde veto hakkına sahip olmak istemiştir.²²⁰

İran'ın savunduğu Hazar Denizi'nin ortak şekilde kullanılmasının karşılıklı anlaşma temelinde yapılması gerektiği yönündeki tutum çeşitli nedenlerden dolayı haklı gösterilmemektedir. Her şeyden önce bu durumda Azerbaycan'ın yetki alanında bulunan ve Hazar Denizi'ndeki büyük öneme sahip "Araz", "Alov", "Şark", ve "Azeri" yatakları Azerbaycan'ın mülkiyetinden kenarda kalmakta ve bunu Azerbaycan yönetimi hiçbir zaman kabul etmemektedir.²²¹ Bu yataklar petrol ve doğalgazla zengindir ve Azerbaycan ile İran arasında yerleşmektedir. Söz konusu yataklarda 300 milyon ton petrol ve 400 milyar metreküp doğalgaz olduğu söylenmektedir. Bu bölge doğal kaynaklar açısından çok zengin olduğu için İran Hazar Denizi'nin düz bir hat prensibine göre bölüşmesinden yana tavır sergilemiş ve doğal kaynaklardan daha fazla kar almak istemiştir. İİC bu tutumundan taviz vermemiş, hatta bölgede ar-ge çalışmalarının yapılmasını reddetmiştir. 2001 yılında bu anlaşmazlık Azerbaycan'la İran arasında neredeyse deniz savaşının çıkmasına kadar uzamıştır.²²²

Bu olaydan önce Azerbaycan "Alov", "Araz", "Şark" yataklarının birlikte kullanılması için BP şirketi ile anlaşma imzalamıştır. İran tarafı ise bu yatakların kendisine ait olduğunu söyleyerek yatakların ismini "Elburz" olarak adlandırmıştır. Bu gerginlik 2001 yılının temmuz ayında Azerbaycan'ın "Alov" petrol yapağında ar-ge çalışması yapan ve içinde bilim adamlarının olduğu "Geofizik-3", "Elif Hacıyev" gemilerine İran helikopterleri tarafından ateş edilmesiyle doruk noktasına ulaşmıştır. Bu olaydan sonra Türkiye Cumhuriyeti meseleye müdahil olmuş, Türk Şahinlerinin Azerbaycan göklerinde uçuşlar yapması, ardından Türk Ordusu Genelkurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu'nun "Azerbaycan'ın hava sahası Türkiye ile aynıdır, eğer bir kimse bu kardeş ülkeye el uzatırsa karşısında bizi görecektir" sözlerini sarf etmesi İran'ı tehditkâr davranışlarından geri çekilmeye mecbur etmiştir.

Mart 2002'de Azerbaycan ve İran arasında tekrardan yapılan görüşmelerde de hukuki statü açısından olumlu bir sonuca ulaşılammıştır. Daha sonra 2002 Nisan

²²⁰ Ufuk Aygün, s.45,46

²²¹ Namiq Kərimov, s.217.

²²² Nazrin Alizada, s.361.

ayında yapılan görüşmelerde Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya orta hat boyunca deniz yatağının bölünmesi ve ortak şekilde kullanılmasını öngörürken; Türkmenistan Hazar Denizi'nin paylaşılması fikrini savunmuştur. Tahran hükümeti ise her iki yaklaşıma karşı çıkmış ve Hazar Denizi'nin en az %20'lik kısmına sahip olması fikrini beyan etmiştir. Daha sonra 2007 yılında Tahran'da ve 2010 yılında Bakü'de Hazar Denizi ile ilgili yapılan görüşmelerde İran kendi düşüncesinden vazgeçmemiş ve herhangi bir uzlaşmaya varılmamıştır.²²³

12 Ağustos 2018 yılına gelindiğinde ise taraflar tekrardan Kazakistan'ın Aktau şehrinde bir araya gelmiştir. Aktau zirvesinde kıyıdaş ülkelerin liderleri 22 yıl süren problemin çözümüne ilişkin ortak anlaşma imzalamıştır ki bu sözleşme aynı zamanda bölgesel güvenliğin teminatı açısından da hukuki ilkeleri ihtiva etmiştir. 3. maddeye istinaden kıyıdaş olan beş devlet Hazar Denizi'ni barışçıl amaçlarla kullanmayı, iyi komşuluk, dostluk ve iş birliği bölgesi haline getirmeyi ve Hazar Denizi kaynaklı tüm sorunları barışçıl yollarla çözmeyi taahhüt etmiştir. Sözleşmenin 6. ve 7. maddelerinde ise Hazar Denizi'nde taraflara ait olmayan silahlı ve askeri kuvvetlerin olmaması, bir tarafın kendi alanından diğer kıyıdaş devletlere karşı saldırıda bulunmaması ve diğer askeri eylemlerin yapılmamasına karar verilmesi bölgesel güvenlik sistemi açısından çok büyük bir önem arz etmiştir.²²⁴ Akabinde Hazar Denizi'nin hukuki statüsü ile ilgili açıklama yapan Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbaev, Hazar'ı iş birliği, kardeşlik ve güven denizine dönüştürdüklerini belirtmiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev de yapılan sözleşmenin istikrar ve güvenlik açısından büyük önem arz ettiğini, "Hazar'ın hukuki statüsünün belirlenmesi denizin dibi ve yüzey kısmının kıyıdaş devletler arasında uluslararası hukukun öngördüğü şekilde paylaşımının yapılmasını sağlayacaktır." açıklamasında bulunmuştur. İran eski Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani ise Hazar'ın hukuki statüsünün çözülmesinin kıyıdaş devletler arasındaki iş birliğini artırma açısından çok önemli etken olduğunun altını çizmiştir.²²⁵

²²³ İlgar Babayev, "Hazar'ın Hukuki Statüsü Sorunu", (Galatasaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2015, s.38.

²²⁴ Stanislav Pritchin, "Russia's Caspian Policy", *Russian Analytical Digest*, 2019, No 235, s.4

²²⁵ Aliia Raimbekova, 5 ülke Hazar Denizi'nin hukuki statüsü konusunda anlaştı, 13.08.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/5-ulke-hazar-denizinin-hukuki-statusu-konusunda-anlasti/1228982> [Erişim tarihi: 30.10.2024].

3.4. Azerbaycan Toplumu Üzerinde İran'ın Etkisi ve İstihbarat Faaliyetleri

Tarihsel açıdan bakıldığında İran'ın Azerbaycan'a yönelik dış politikasını belirlemede ana etken, “*İrani halklar ve Azerilik*” kültür düşüncesinin ortaya çıkarılması olmuştur. Bu düşünceye göre tarihsel ve toplumsal açıdan Fars etnisitesinin dışında kalan, lakin İran kültür ve kimlik coğrafyasının bir parçası olarak varlığını sürdüren halklar ve toplumların varlığı söz konusudur. Bu açıdan İran Azerbaycan halkını “*İrani bir halk olan Azeriler*” olarak açıklamaya çalışmış ve uzun yıllar bu konuda yürütülen farklı çalışmalar hem Azerbaycan halkı hem de İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinde ciddi bir tepki oluşturmuştur. Bu hususta İran'ın Azerbaycan Türkleri ile Azerbaycan halkı birlikte farklı düşünceler ve tezler ortaya koyarak kendi Türk kimliklerini ön plana çıkarmaya çalışmıştır. Bu durum İran açısından bir tehdit olarak algılanmış, Türk düşüncesi ve Türk kimliğinin ortaya çıkışını İran potansiyel “*etnik ayrılıkçı tehdit*” olarak nitelendirmiştir.²²⁶

1979 İslam İhtilali'nden sonra İran'da şariat rejimine dayalı bir İslami Cumhuriyet modeli oluşturulmuştur. Bu olay İran'ın iç politikasına yansıdığı gibi dış politikasında da kendi etkisini göstermiştir. Bu bağlamda İran, İslam Devrimi'ni ihraç etme politikası yürütmüş ve bu politika kapsamında ordu, istihbarat, bilim ve din adamları, eğitim alanlarına büyük yatırımlar yapmıştır. Dış politikada yeni düşünce şekli benimseyen İslami Devrim Lideri Humeyni, başka devletlerle kurduğu ilişkilerde de devrimi yayma niyetini gizleyememiştir.²²⁷

İran'la Azerbaycan arasındaki politik ilişkilere bakıldığında bu devletlerin ilk önce farklı ideolojik yapılara sahip olduğunu anlaşılmaktadır. İİC adından belli olduğu gibi teolojik, İslami rejime dayalı bir devlettir. Azerbaycan ise laik, dünyevi devlet yapısı olan bir ülkedir. Bu nedenle Azerbaycan İslam devrimi ihraç politikasının ana hedefinde olan ülkelerden birine dönüşmüştür.²²⁸ Ancak Azerbaycan'sa İran'ın ülkedeki İslami yapıları destekleyerek farklı zamanlarda kışkırttığı kanaatindedir.

²²⁶ Çağatay Balcı, Hurşit Dingil, “*İran'ın Azerbaycan'a Yönelik Etnostratejik Potansiyeli*”, İRAM 2023 <https://iramcenter.org/iranin-azerbaycana-yonelik-etnostratejik-potansiyeli-2363> [Erişim tarihi:24.05.2024].

²²⁷ Ziya Abbas, “İran Dışında Şii Toplulukları ve İran'la İlişkileri”, İçinde: *İslam Cumhuriyeti'nde 40 yıl. İran'da Toplum, Siyaset ve Değişim*, (Editörler: Özüm Sezin Uzun, Hakan Güneş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2020, (ss. 411-437), s. 411.

²²⁸ Ahmet Sapmaz, “İran'ın Azerbaycan'a Yönelik Dış Politikası: İkinci Karabağ Savaşı'nın Belirleyiciliği”, SDE Akademi Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 4, 2022, (ss. 12-43), s.27.

Hatta bazı araştırmacılara göre İran devamlı olarak casusluk faaliyeti yürütmeye çalışmaktadır. Buna 1997 yılına kadar ülkede İran adına faaliyette bulunan 13 casusun açığa çıkarılması en büyük örnektir. Bu bağlamda 1997 yılında Azerbaycan'da faaliyet gösteren İslam Partisi'nin üst düzey yöneticilerinin İran adına casusluk yaptığı yönünde bilgiler bulunmaktadır.²²⁹ Şöyle ki Azerbaycan devleti tarafından yasaklanan Tahran yanlısı İslam Partisi İran tarafından finansal olarak desteklenmiştir. Bakü Ağır Ceza Mahkemesi, parti başkanı olan Mövsm Samedov'u suçlu bularak hapis cezasıyla cezalandırmıştır.²³⁰ 2000'li yıllarda da Azerbaycan'da benzeri olaylar yaşanmış, çok sayıda kişi hakkında çıkan mahkeme kararlarında onların hükümeti devirmek ve toplumda kışkırtıcı hareketler yapmak üzere bazı İranlı çevrelerden talimat aldıkları belirtilmiştir.

2012 yılına gelindiğinde Azerbaycan Bakü'de Eurovision şarkı yarışması yapılmıştır. Bu yarışmayla ilgili İran tarafından olumsuz açıklamalar seslendirilmiştir. İran Parlamentosu Milletvekili Muhammed Kemerirad yaptığı açıklamada bu şarkı yarışmasının ahlaki değerlere zarar verdiği ve Azerbaycan'da yaşayan Şii çoğunluğun dikkate alınması gerektiğini vurgulamıştır. O, Azerbaycan'a gelecek eşcinsellere dikkat çekmiş ve sokaklarda buna karşı propaganda yapılacağını ima etmiştir. Azerbaycan ise bu açıklamaya karşılık İran'ı ülkenin iç işlerine karışmakla suçlamıştır. Eurovision şarkı yarışmasının finalinden hemen önce 22 kişi İran'da tutuklanarak İran için hassas olan değerlere karşı gelmekle suçlanmıştır. Tüm yaşanan bu olaylar İran'ın Azerbaycan'ın Batı eksenli stratejisine karşı gösterdiği tutumun yansımasıdır.²³¹

Diğer bir olay ise Bakü'nün Nardaran bölgesinde yaşanmıştır. Azerbaycan Güvenlik Güçleri 2015 yılında bu bölgede bir operasyon düzenleyerek rejimi yıkmak isteyen ve bunun için bazı komplolarda bulunan kişileri yakalamıştır. Devlet tarafından bu kişilerin İran'ın etkisi altında bu eylemleri yaptığı açıklanmıştır. İran ise Şiilerin hakkının gasp edildiğini ve onlara karşı baskıların olduğunu savunmuştur.²³² Eski dönemlerden itibaren Bakü'de Şii mezhebinin en yaygın ve güçlü olduğu bölgelerden olan Nardaran dindar, muhafazakâr yönüyle ön planda olmuştur. Bölgeye İran'ın destek vermesi, devlet tarafından Nardaran'ın her zaman denetim altında tutulmasına

²²⁹ Ziya Abbas, s. 433-434.

²³⁰ Ahmet Sapmaz, s.27.

²³¹ Nazrin Alizada , Mehmet Seyfettin Erol, "İran'ın Güney Azerbaycan Eksenli Azerbaycan Stratejisi", *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, 2021, (ss. 346-379), ss. 363-364.

²³² Ziya Abbas, s. 434.

sebebi olmuştur. Kasım 2015 yılında bazı elde olunan istihbarat raporlarına istinaden polis bu bölgeye baskın yapmıştır. Karşı tarafın direniş göstermesi sonucunda silahlı çatışma çıkmış ikisi polis olmakla toplamda 6 kişi hayatını kaybetmiştir ve birçok kişi yaralanmıştır. Polis bu operasyonda çok sayıda silah ve el bombası ele geçirmiştir. Sonuç olarak bölgede faaliyet gösteren “Müslüman Birliği” teşkilatı kapatılmış ve bu teşkilatın kurucularından olan Taleh Bağırzade ve diğer 14 kişi yakalanarak, Anayasa’nın zorla değiştirilmek istenmesi, mevcut yapıyı yıkarak şeriat devleti kurma girişimi, bazı üst düzey devlet görevlilerine karşı saldırı ve eylemler planlanması ve toplumu isyana teşvik etme suçlamalarıyla hapis cezasına çarptırılmıştır. Nardaran olaylarına istinaden açıklama yapan İran Meclisi Güvenlik Komisyonu Komutanı Mansur Hegigetpur Azerbaycan’ı kınayarak tutuklananları savunmuştur.²³³

İran Azerbaycan’ın güneyinde de özellikle kırsal bölgelerde mollalar aracılığıyla Şiilik mezhebini kullanarak çeşitli propagandalara el ataktan çekinmemiş ve bu kapsamda mollalar ve camiiler propaganda aracı olarak kullanmıştır. Bu da Azerbaycan’ı rahatsız etmiş ve bazı mollalar bu yüzden sınır dışı edilmiştir.²³⁴

Huseyiniyyun veya Hüseyinciler olarak da bilinen İslami Mukavemet Teşkilatı ise 2015 yılında Tövhid İbrahimbeyli, Orhan Memmedov ve Musa Esedzade gibi isimlerin bir araya gelmesiyle kurulmuştur. Bu örgütün logosu, Devrim Muhafızları ve Lübnan Hizbullah’ıninkine benzer şekilde tasarlanmıştır. Ancak İran bağlantılı diğer grupların aksine bu grup kendini dini-kültürel şekilde öne çıkarmış ve daha çok yumuşak güç unsurlarını kullanarak propaganda faaliyeti yürütmüştür. Bu bağlamda hemen hemen her sosyal medya platformunda video paylaşımına ve sohbet içeriklerine önem verilmiştir. Bu nedenle Azerbaycan medyası bu örgütlerle bağlantılı kanal ve ağları düzenli olarak paylaşmış ve kamuoyunu bunlar hakkında uyarmıştır. Ayrıca örgüt dini isimler kullanarak onlarca sayfa ve grup oluşturmuş, kendi propagandasını Instagram, Telegram ve TikTok gibi sosyal platformalar üzerinden yapmıştır.²³⁵

İran propagandasının bir diğer örneği de Azerbaycan dilinde yayın yapan Sahar TV kanalıdır. Bu kanal Azerbaycan karşıtı haberler yayınlamakla, Bakü hükümetinin

²³³ Nazrin Alizada , Mehmet Seyfettin Erol, s. 364-365.

²³⁴ Yeşim Demir, “İran’ın Güney Kafkasya Politikası”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 2, 2022 (ss. 573-588), s.580.

²³⁵ Oral Toğa, Güngör Şahin, “Iran’s identity policy pursued in its construction as a proxy power: The case of the Islamic Resistance Movement of Azerbaijan (Hüseyinçiler/Huseyiniyyun)”, *Turkish Journal of Political Science*, Volume: 6, Number: 2, 2023, (pp. 141-154), p.149.

eylemlerini asılsız şekilde eleştirmeye çalışmakta ve sahte hikâyeler uydurmaktadır.²³⁶ Antiterör operasyonundan sonra Azerbaycan tarafından kurtarılan bölgelerden olan Hankendi şehri hakkında Sahar TV sunucusunun söylediği Şii toprağı ifadesi aynı zamanda İran'ın mezhep propagandasının göstergesidir.²³⁷

Tüm bu yaşanan gelişmeler göz önüne alındığında her iki ülke arasında ortak tarihi miras, dini ve derin kültür bağları olsa da tüm bunların arka plana atılması Azerbaycan'ın İran ile olan ilişkilerinde şüphe ve güvensizlik oluşturmaktadır. İran bir taraftan din kardeşi olmasına rağmen Ermenistan yanında yer alırken diğer taraftan da din ve mezhep faktörünü kullanarak bazı zamanlarda Azerbaycan'ın iç işlerine müdahale etmek ve toplumda belirli kesimler üzerinde etki oluşturmak istemektedir.²³⁸ Azerbaycan ise İslami modelini ülkede en uygun ve modern bir biçimde uygulamaktadır. Çünkü Azerbaycan laik bir ülke yapısına sahiptir ve dine her zaman saygı göstermektedir. Ancak din siyasi ve devlet işlerinden ayrı tutulmaktadır.²³⁹

3.5. II. Karabağ Savaşı Sonrası İran-Azerbaycan İlişkileri

İslam Cumhuriyeti'nin Azerbaycan'ın 44 günlük savaşta galip olmasından sonra bölgede oluşan yeni gerçekliklerden rahatsız olduğu savaş sonrası Azerbaycan'la yaşanan gerginliklerden belli olmaktadır. Çünkü Ermeni güçlerin işgali altında bulunan Hankendi'nde işgalci güçler için silah ve askeri mühimmat temin eden İran'ın yasadışı bu desteğinin önü kesilmiştir. Hatta Aras Nehri'nin karşısında yerleşen ve Ermeni güçleri tarafından işgal edilen Azerbaycan'ın şehir ve köylerini tamamen dağıtarak, camilerini hayvan ahırına dönüştürenlere hiçbir tepki göstermeyen İİC, Karabağ Zaferi sonrası Azerbaycan sınırına asker toplayarak sanki güç gösterisi yapmaya çalışmış ve “Hayber Fatihleri” ismini verdiği tatbikatı gerçekleştirmiştir. Bununla birlikte İran resimleri tarafından Azerbaycan'a karşı fikirler söylenmesi Tahran'ın korkularını açığa çıkarmıştır. İran'ın dini lideri Ayetullah Ali Hamaney'in Erdebil bölgesi temsilcisi Ayetullah Amili'nin Cuma hutbesi okunduğu zaman Azerbaycan, Türkiye ve Pakistan arasında gerçekleştirilen “üç kardeş” tatbikatından rahatsızlığını ifade etmesi de bunu

²³⁶ Iranian anti-Azerbaijani fake news propaganda: Sahar TV, 12.11.2021, <https://aze.media/iranian-anti-azerbaijani-fake-news-propaganda-sahar-tv/> [Erişim tarihi: 01.11.2024].

²³⁷ Azərbaycanlı aparıcıdan iranlı həmkarına sərt cavab, Media Türk TV, 30.10.2023, <https://www.youtube.com/watch?v=KWyLDHf5r34&t=616s> [Erişim tarihi: 01.11.2024].

²³⁸ Nazrin Alizada, s.336.

²³⁹ Nazrin Alizada , Mehmet Seyfettin Erol, s.365.

onaylar niteliktedir. İran'ı aslana benzeten Amili, Azerbaycan'ı aslanın kuyruğu ile oynamamaya çağırmıştır.²⁴⁰

10 Aralık 2020 tarihinde Bakü'de yapılan zafer geçidi töreninde Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın seslendirdiği "Araz'ı Ayırdılar" şiirini okumasına İran resmi makamlarınca tepki gösterilmiştir. Bundan sonra eski Dışişleri Bakanı Cevat Zarif'in "bizim sevimli Azerbaycan'ımızla ilgili kimse bir şey söyleyemez" açıklamasını yapması İran'ın içinde olan korkunun neden kaynaklandığını bir daha gün yüzüne çıkarmıştır.²⁴¹

Yukarıda söylenilenlerden anlaşıldığı üzere II. Karabağ Savaşı bittikten sonra Kafkasya'da yeni bir durum ortaya çıkmış ve bölgesel barış için en büyük engellerden olan Karabağ'ın işgali sona ermiştir. Buna bağlı olarak Türkiye ve Azerbaycan tarafından önerilen ve bölgedeki tüm ülkelerin birlikte hareket etmesini öngören "Altılı İş birliği Platformu", bölgenin istikrarı için Ankara ve Bakü'nün samimiyetini göstermiştir. Erivan yönetiminin de buna olumlu karşılık verdiği görülmüştür. Bu olaylar Azerbaycan, Türkiye, Ermenistan hattında gerginliğin azalması ve normalleşme dönemlerinin başlaya bileceği yönündeki beklentileri de yükseltmiştir. Lakin bölgedeki halkların gelişim ve refahının yükselmesini öngören "Altılı İş birliği Platformu'nun kapsayıcılığına rağmen İİC'nin bu gelişmelerle ilgili takındığı tutum bölgedeki yeni gerilimlere ve istikrarsızlıklara neden olmuştur. İçerisinde ne olduğu belli olmayan İran tırlarının Laçın Koridoru'nu kullanarak kaçak yollardan Hankendi'ye sevkiyatlar yapması gerginliği daha da tırmandırmış ve bunun üzerine İİC'nin Bakü Büyükelçisi Seyid Abbas Musavi Dışişleri Bakanlığına çağırılmıştır. Akabinde Azerbaycan İran'a nota vermiş ve bu konuyla ilgili açıklamada bulunan Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev şunları söylemiştir:

İran tırlarının yasa dışı şekilde Karabağ bölgesine gitmesi ilk kez olmuyor. Çeşitli kanallarla İran tarafına hoşnutsuzluğumuzu ifade ediyorduk. Ancak bu süreç devam ediyordu. Savaş bittikten sonra artık Laçın koridoru bizim gözümüzün önündedir. Biz şimdi yabancı ülkeye gittiğimizde gümrük vergisi ödüyormuyuz? -Ödüyörüz. Onlar da Azerbaycan topraklarını kullanıyorsa vergi ödemeliler.²⁴²

Savaş zamanı Güney Azerbaycan Türklerinde yükselen milliyetçilik ve milli şuur ve ülkede Azerbaycan Türklerinin önemli bir kritik role sahip olması her zaman

²⁴⁰ Telman Nusretoğlu, Oder Alizade, s.140.

²⁴¹ Nazrin Alizada, s.351.

²⁴² Doğan Başaran, "Kafkasya'da Artan Azerbaycan-İran Gerilimi", ANKASAM, 2021 <https://www.ankasam.org/kafkasyada-artan-azerbaycan-iran-gerilimi/> [Erişim tarihi: 28.05.2024].

Tahran için ciddi korkulardan olmuştur. Aras Nehri'nin öbür tarafında yaşayan ve kendi ülkesinin yönetimiyle barışık olan Azerbaycan kökenli İran vatandaşlarının savaş sırasında Azerbaycan ordusunun galibiyetinden dolayı sevincini gizletmemesi ve sınır boyunca toplanarak Azerbaycan askerine destek vermesi muhtemelen İran yöneticilerinin gözünden kaçmamıştır. Güney Kafkasya'da bağımsız ve güçlü bir Azerbaycan fikrine karşı olan ve hatta Azerbaycan topraklarının “kuzey İran toprakları” olduğunu söylemekten bile çekinmeyen zihniyet, Azerbaycan ordusunun II. Karabağ Savaşında tüm dünyaya kanıtladığı kahramanlığı, kurmay zekâsı ve modern silahlar kullanarak kazanmış olduğu zaferin bölge insanı üzerinde derinleşen milliyetçilik duygularını tetikleyeceğinden endişe etmiştir.²⁴³

Bu nedenledir ki Azerbaycan-Ermenistan arasındaki rekabette İran Müslüman ve Batı karşıtı bir ülke olmasına rağmen Batı tarafından himaye edilen ve desteklenen Ermenistan'ın yanında yer almıştır. İran'ın izlediği bu politika bölgede yaşanan krizleri yükselten etkene dönüşmüştür. Yaşanmış krizler bağlamındaki en güncel örnekse 27 Ocak 2023 Cuma günü Tahran'daki Azerbaycan büyükelçiliğine yapılan saldırı olmuştur. Bu olay her iki ülkede büyük yankı uyandırmıştır.²⁴⁴ Saldırıda Bakü Büyükelçiliği'nin güvenlik amiri Orhan Askerov şehit olmuş, diğer iki güvenlik görevlisi ise yaralanmıştır. Bu olayla ilgili soruşturma başlatan Tahran emniyeti saldırganın yakalandığını açıklamıştır. Yakalandıktan sonra basına açıklama yapan saldırganın rahat tavırları dikkat çekmiştir. Söz konusu saldırı hakkında açıklama yapan Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev bir an önce soruşturma açılması ve teröristlerin cezalandırılması gerektiğini belirtmiş ve “Diplomatik Misyonlara yönelik terör saldırısı kabul edilemez” ifadelerini kullanmıştır.²⁴⁵

II. Karabağ Savaşı sonrası Zengezur Koridoru'nu projesini engellemek için Azerbaycan'a karşı Ermenistan'ın yanında yer alan İran, Gafan'da konsolosluk açmış ve bu sefer de Azerbaycan'ı İsrail'de konsolosluk açmakla kınamıştır. Bu minvalde Azerbaycan'ın İsrail ile olan ilişkilerinin kötü siyasi sonuçlar doğuracağını belirten

²⁴³ Telman Nusretoğlu, Oder Alizade, s. 142-143.

²⁴⁴ Dilara Eştürk, “Azerbaycan'ın Tahran'daki Büyükelçiliğine Saldırının İran Basınına Yansımaları”, İRAM, 2023 <https://iramcenter.org/azerbaycanin-tahrandaki-buyukelciligine-saldirinin-iran-basinina-yansimalari-2213> [Erişim Tarihi: 03.11.2024].

²⁴⁵ Azerbaycan Büyükelçiliği saldırganı yakalandıktan sonra İran kanallarına röportaj verdi, 27.01.2023, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/azerbaycan-buyukelciligi-saldirgani-yakalandiktan-sonra-iran-kanallarina-roportaj-verdi-741542.html> [Erişim tarihi: 03.11.2024].

İran buna rağmen “neden yıllardır Ermenistan’da faaliyet gösteren İsrail konsoloslukuna yönelik hiçbir laf etmiyor?” sorusu akıllara gelmiştir.²⁴⁶

Son dönemler Azerbaycan ve İran arasında politik çelişkiler daha çok yaşansa da zaman-zaman iki ülke arasında olumlu adımlar da atılmıştır. Bu adımlardan biri de 19 Mayıs 2024 tarihinde eski İran Cumhurbaşkanı İbrahim Reisi’nin Azerbaycan ziyareti olmuştur. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’inde katıldığı “Kız Kalesi” hidroelektrik santralinin açılış töreninde iki ülke lideri bir araya gelerek Aras Demiryolu koridorunu ziyaret etmiştir.²⁴⁷ Azerbaycan ve İran sınırında bir araya gelen liderler daha sonra “Hudaferin” hidroelektrik santralinin faaliyete başlaması ve “Kız Kalesi” hidroelektrik santralinin açılış törenlerini gerçekleştirmiştir. İlham Aliyev ve İbrahim Reisi bu görüşmede gerçekleşen projelerin her iki ülke ve halk için çok büyük bir önem taşıdığını ve bunun olumlu sonuçlar doğuracağını vurgulamıştır. Azerbaycan ve İran arasındaki ilişkilerle ilgili açıklama yapan Cumhurbaşkanı Aliyev şöyle söylemiştir:²⁴⁸

Bugün İran-Azerbaycan dostluğunun ne kadar güçlü olduğunu tüm dünya görüyor. Kız Kalesi hidroelektrik santralinin açılışı ve Hudaferin hidroelektrik santralinin faaliyete geçmesi, bence tarihi bir olaydır. Bu dostluğun derin kökleri ve tarihi vardır. İran-Azerbaycan dostluğu bölgenin istikrarı ve gelecekteki güvenlik tedbirlerinin güçlendirilmesi açısından önemli bir faktördür.

İki ülke arasında savaş sonrası gerginliklerin yaşandığı son gelişmelerin aksine sıcak bir atmosferde geçen görüşmenin ardından Cumhurbaşkanı Reisi beraberindeki heyetle birlikte üç ayrı helikopterle bölgeden ayrılmıştır. Ardından Reisi’nin olduğu helikopterin kaybolduğu ve sert iniş yaptığı haberleri gelmiştir. Azerbaycan sınırında kazaya uğrayan helikopterde Cumhurbaşkanı İbrahim Reisi’nin yanında Dışişleri Bakanı Hüseyin Emir Abdullahiyan, Doğu Azerbaycan Valisi Malik Rahmeti ve Tebriz şehrinin Cuma İmamı Seyyid Muhammed Ali Haşimi olmuştur. Kazadan sonra arama kurtarma çalışmaları hava koşulları nedeniyle zor bir hale gelmiş ve Türkiye’nin de müdahil olduğu arama kurtarma çalışmalarında Akıncı İHA’ları sayesinde kaza yeri

²⁴⁶ İran Azərbaycana qarşı yeni təxribata hazırlaşır? İctimai Tv, 09.04.2023, <https://www.youtube.com/watch?v=35Avvhs716g> [Erişim tarihi: 03.11.2024].

²⁴⁷ Cumhurbaşkanı Reisi Aras Koridorunu ziyaret etti, 19.05.2024, <https://tr.mehrnews.com/news/1916972/Cumhurb%C5%9Fkan%C4%B1-Reisi-Aras-Koridorunu-ziyaret-etti> [Erişim tarihi: 04.11.2024].

²⁴⁸ İran Cumhurbaşkanı Reisi helikopter kazasından önce Aliyev ile bir araya gelmişti, <https://www.milliyet.com.tr/dunya/iran-cumhurbaskani-reisi-helikopter-kazasindan-once-aliyev-ile-bir-araya-gelmisti-712929> [Erişim tarihi: 04.11.2024].

tespit edilmiştir. Kaza yerinde helikopterin enkazıyla karşılaşan ekipler maalesef kurtarılan kimsenin olmadığı haberini duyurmuştur.²⁴⁹

Tahran yönetiminin Cumhurbaşkanı İbrahim Reisi ve beraberindeki heyetin ölümünü ilan etmesinden sonra dünya liderlerinden taziye mesajları gelmeye başlamış ve Azerbaycan dönüşü sonrası yaşanan bu kazayla ilgili üzüntüsünü paylaşan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev “X” sosyal medya platformu üzerinden resmi mesaj yayınlamıştır. Bu mesajda, “İran Cumhurbaşkanı İbrahim Reisi, Dışişleri Bakanı Emir Abdullahiyan ve diğer yetkililerin kazada hayatını kaybetmesi bizi sarstı. İran halkı, Cumhurbaşkanı Reisi’nin şahsında bütün hayatını fedakârlıkla ülkesine adanmış görkemli bir devlet adamını kaybetti. Aziz hatırası kalbimizde daima yaşayacaktır. Muhterem Ayetullah Hamaney hazretleri; bu hüznü günde yüce Allah’tan dost ve kardeş İran halkına sabır diler, kederlerine ortak olduğumuzu bildirir, size ve hayatını kaybedenlerin ailelerine, yakınlarına, tüm halkınıza, şahsım ve Azerbaycan halkı adına derin hüznle başsağlığını iletirim” açıklamasını yapmıştır.²⁵⁰

3.5.1. Azerbaycan’ın Antiterör Operasyonu

II. Karabağ Savaşı bittikten sonra Azerbaycan’da iç güvenlik önlemleri gündeme gelmiş ve terörle mücadele operasyonlarına yoğunlaşmıştır. Azerbaycan’ın terörle mücadele ve aynı zamanda yasa dışı yollarla silahlı grupların oluşturulmasına karşı mücadelesi, ulusal güvenliğin sağlanması açısından oldukça önemlidir. Azerbaycan Savunma Bakanlığı 19 Eylül 2023 yılında anayasal düzeni tesis etmek ve yasa dışı silahlı grupları etkisizleştirmek için Karabağ’da Antiterör Operasyonu başlatmıştır.²⁵¹ Operasyonun başlamasından yirmi dört saat geçtikten sonra bölgedeki yasa dışı silahlı gruplar etkisiz hale getirilmiş ve teslim olmuştur. Bunun esas sebepleri ise artık ayrılıkçı silahlı gruplara dış desteğin gelmemesi ve Azerbaycan ordusunun başarılı hamleleri olmuştur. Nitekim Ermenistan, Karabağ’da yaşayan Ermenilerin kendi kaderlerini kendi iradeleri dışında belirlemeyeceği konusunda kararlıyken

²⁴⁹ Oral Toğa, “Reisi’nin Ölümü ve Sonrasında Yaşananlar”, İRAM, 2024, <https://iramcenter.org/reisinin-olumu-ve-sonrasinda-yasananlar-2490> [Erişim tarihi: 04.11.2024].

²⁵⁰ İran Cumhurbaşkanı Reisi’nin ölümünün ardından dünyadan tepkiler, 20.05.2024, <https://tr.euronews.com/2024/05/20/iran-cumhurbaskani-reisinin-olumunun-ardindan-dunyadan-tepkiler> [Erişim tarihi: 04.11.2024].

²⁵¹ Nazrin Alizada, “Iran and the South Caucasus”, p.155.

uluslararası toplum ise Azerbaycan'ın Karabağ Ermenileri ile diyalog kurmasını istemekteydi.²⁵²

Bölgede Azerbaycan'ın tam egemenliğinin tesis edilmesinden sonra Rus Barış Gücü 2024 yılında bölgeden çekilmeye başlamış ve buna müteakip Ağdam şehrinde faaliyet gösteren Türk-Rus Ortak Merkezi de görevini sonlandırmıştır. Hâlihazırda taraflar arasında devam eden görüşmelerde en önemli maddeler ulaşım ve ticaret bağlantılarının oluşturulması meseleleridir.²⁵³

Azerbaycan'ın mutlak zaferi ile sonuçlanan II. Karabağ Savaşı'nın bitmesiyle herne kadar Karabağ işgalden kurtarıldıysa da Dağlık Karabağ'ın büyük öneme sahip olan Hankenti, Hocalı, Hocavend ve Ağdere şehirlerinde Ermeni silahlı çeteleri bulunmakta ve imzalanan üçlü protokole göre bu şehirlerin de derhal Azerbaycan'a teslim edilmesi gerekmektedir. Erivan yönetimi ise bunun tam aksini yaparak bölgedeki istikrarı zedelemiş ve dış müdahaleleri açık hale getirmiştir. Bu bağlamda yukarıda adı geçen şehirlerde konuşlanan ayrılıkçı ve terörist çetelere sürekli insani yardım adıyla silahların taşınması ve bölgenin yer altı kaynakları izinsiz bir şekilde istismar edilmesi devam ettirilmiştir. Hatta söz konusu çeteler yollara mayın döşeyerek sivil halkın ölümüne neden olmuştur. Ermenistan bu bölgede özel bir yapı oluşturarak Karabağ'a illegal şekilde yerleşen Ermeni çetelerini içine almaya çalışmıştır. Tüm bu meseleler Azerbaycan'da rahatsızlığa sebep olmuş ve buna karşılık olarak Azerbaycan tarafından tüm dünya kamuoyunun dikkatini çekecek adımlar atılmıştır.

Bu minvalde sivil toplum kuruluşları örgütlenerek Lâçin yolunu kapatmış ve bununla da Ermenistan'ın illegal faaliyetlerini ve kanunsuz silah taşınmasını engellemek istemiştir. Ermenistan ise kışkırtıcı eylemlere devam etmiş, 9 Eylül 2023 tarihinde bölgede sözde “cumhurbaşkanlığı seçimi” yaparak problemi daha ciddi bir boyuta taşımıştır. Yapılan bu sözde gayrimeşru seçim Azerbaycan için bardağı taşıran son damla olmuştur. 17 Eylül 2023 tarihine gelindiğinde Azerbaycan bu illegal yapıya ve silahlı Ermeni çetelerine karşı “Lokal Antiterör Operasyonu” başlatarak yirmi üç saat içinde bölgeyi tamamen temizlemeyi başarmış ve sözde Karabağ yönetiminin sonunu getirmiştir. Hankendi şehri başta olmakla diğer şehirler de bu operasyon

²⁵² Museyib Shiraliyev, Murteza Hasanoğlu “Güvenikleştirme teorisi bağlamında İkinci Karabağ Savaşı sonrası Azerbaycan'ın millî güvenlik paradigması”, *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, Cilt: 13, Sayı:2, 2024, (ss. 277-300), s. 293.

²⁵³ Bahar Özsoy, “Azerbaycan'ın Ulaşım Hatları Politikası ve Zengezur Koridoru”, *Asya Studies*, Cilt: 8, Sayı: 29, 2024, (ss. 143-156), s. 149.

çerçevesinde işgalden kurtarılmış, bununla birlikte Azerbaycan'ın tüm toprak bütünlüğü ve anayasal yapısı tesis edilmiştir.²⁵⁴

Azerbaycan ordusunun Karabağ'da gerçekleştirdiği başarılı antiterör operasyonunu hazmedemeyen güçler çeşitli iddialarda bulunarak iftira ve karalama kampanyalarına başlamıştır. Ancak Azerbaycan ordusu bu operasyon zamanı her adımını uluslararası normlara uygun bir şekilde atmış, mevcut askeri kanunlar çerçevesinde hareket etmiş ve hiçbir halde sivil halk hedef alınmamıştır. Operasyon sonrası dönemde de Azerbaycan Devleti her zaman çocuklara, yaşlılara, kadınlara ve hastalara tıbbi yardımlarda bulunmuş, su ve erzak temin edilmiştir. Hatta sivil ahalinin bölgeden tehlikesiz bir şekilde tahliye edilmesi için Laçın yolu üzerinde güvenli geçiş koridoru ve kabul noktaları oluşturulmuştur.²⁵⁵ Azerbaycan Cumhurbaşkanı yardımcısı Hikmet Hacıyev bu operasyonla ilgili bilgilendirmede şöyle açıklamada bulunmuştur:²⁵⁶

Azerbaycan terörle mücadele operasyonunda tüm hedeflere seçici, dikkatli ve duyarlı şekilde yaklaşmıştır. Hiçbir sivil hedef vurulmamış ve sivil halka zarar verilmemiştir. Bölgede yaşayan halkın telefonlarına askeri tesislerden uzak durmaları konusunda uyarı mesajları gönderilmiştir.

Antiterör operasyonundan sonra Karabağ'ın Ermeni temsilcileri ateşkes başvurusu yaparak görüşme talebinde bulunmuş, Azerbaycan ise yetkilileri Azerbaycan'ın Yevlah şehrinde görüşmeye davet etmiştir. Görüşmede Ermeni tarafına gayrimeşru hükümeti ve silahlı çetelerin feshedilmesi gerektiği söylenmiş, aksi takdirde operasyonun tekrardan devam edeceği belirtilmiştir. Ermeni tarafı şartları bu sefer kabul etmiş ve taraflar arasında ateşkes anlaşması imzalanmış, Yevlah şehrinde müzakereler yapılmıştır. Taraflar arasında yapılan Ateşkes anlaşmasına göre Ermeni tarafı tüm silahları ve askeri teçhizatları teslim ederek bölgedeki silahlı unsurları Karabağ'dan çıkarmıştır. Bunun üzerine Azerbaycan Anayasası'na uygun olarak bölgede entegrasyon çalışmalarına başlanmıştır.

²⁵⁴ Mehmet Yüce, 5 Soru: Azerbaycan'da Erkene Alınan Cumhurbaşkanlığı Seçimi, 12.02.2024, <https://www.setav.org/5-soru-azerbaycanda-erkene-alinan-cumhurbaskanligi-secimi/> [Erişim tarihi: 13.11.2024].

²⁵⁵ Coşqun Məmmədov, Atniterror tədbirləri tam və qəti qələbəni təmin etdi, 17.10.2023, <https://science.gov.az/az/news/open/26636> [Erişim tarihi: 13.11.2024].

²⁵⁶ Hikmət Hacıyev, Antiterror tədbirləri zamanı heç bir mülki obyektə zərbələr endirilmədi, 20.09.2023, <https://azertag.az/xeber/hikmet-haciyev-aniterror-tedbirleri-zamani-hech-bir-mulki-obyekte-zerbeler-endirildi-video-2755765> [Erişim tarihi: 13.11.2024].

Antiterör operasyonu sonrasında Batılı devletler hep Azerbaycan karşısı söylemlerde bulunmuştur. 11 Ekim’de otuz dört Batılı ülke BM’nin İnsan Hakları Konseyi’nde toplanarak Karabağ’da insan hakları krizinin yaşandığını ifade eden ortak bildiri imzalamışlar. 17 Ekim’de Avrupa Parlamentosu’nda konuşma yapan Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan Azerbaycan karşısında oluşan mağduriyeti vurgulayarak Rusya’yı suçlamış ve Moskova yönetimi aleyhinde bir konuşma gerçekleştirmiştir. Akabinde Paşinyan, Ermenistan’ın AB’nin uygun göreceği şekilde AB’ye yaklaşmak istediğini belirtmiştir.²⁵⁷ Rusya tarafı çok geçmeden bu konuşmaya kendi tepkisini göstermiş, Tass Haber Ajansı’nda yayınlanan bir haberde Ermenistan’ın ikinci bir Ukrayna ola bileceği ve bu yolda ilerlediği belirtilmiştir.²⁵⁸

Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki sorunların çözümüne ilişkin yapılan çalışmalardan bir diğeri de 3+3 formülü olmuştur. Kafkasya’da kalıcı barışın tesis edilmesi için Azerbaycan, Türkiye, İran, Rusya, Gürcistan ve Ermenistan bir arada toplanarak platform oluşturmayı planlamıştır.²⁵⁹ 2021 yılında Moskova’da düzenlenen toplantının dışişleri bakanları düzeyinde ikinci toplantısı İran’ın başkenti Tahran’da yapılmıştır. Rusya, Türkiye ve İran Dışişleri Bakanlarının katıldığı toplantıda Rusya ve Türkiye Güney Kafkasya’da kalıcı barış için çalıştıklarını vurgulanırken, İranlı etkililerse bölgeye dış güçlerin müdahalesinin mevcut durumu daha da kritik hale getireceğini belirtmiştir. Ek olarak İran eski Dışişleri Bakanı Hüseyin Abdullahiyan yaptığı açıklamada bölgeye müdahale eden yabancı güçlerin durumu çözmediği gibi daha karmaşık bir hale getirdiğine dikkat çekmiştir. Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov da ABD’nin ve AB’nin Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki sınırın belirlenmesi sürecine müdahale etmesini kınamıştır. Taraflar ortak sonuç bildirgesini yayınlarak anlaşmazlığın yalnız barışçıl yollarla çözüleceğini ve egemenliğe, bağımsızlığa, toprak bütünlüğüne ve içişlerine karışılmaması gerektiğini belirtmiştir.²⁶⁰

²⁵⁷ Alev Kılıç, “Olaylar ve Yorumlar”, Ermeni Araştırmaları Dergisi, Sayı: 74, 2023, (ss. 9-64), s. 27.

²⁵⁸ Пашинян следует по стопам Зеленского квантовыми скачками - высокопоставленный источник в Москве, 18.10.2023, <https://tass.com/world/1692799> [Erişim tarihi: 13.11.2024].

²⁵⁹ Güney Kafkasya’da 3 artı 3 Formülü, 30.01.2021, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/guney-kafkasyada-3-arti-3-formulu-41728245> [Erişim tarihi: 13.11.2024].

²⁶⁰ Iran and Russia Denounce West over Caucasus Tensions, 23.10.2023, <https://www.france24.com/en/live-news/20231023-armenia-azerbaijan-join-iran-hosted-talks-aimed-at-reconciliation> [Erişim tarihi: 13.11.2024].

3.5.2. Zengezur Koridoru Krizi

Zengezur, Ermenistan'ın güneydoğusunda ve Azerbaycan'ın güneybatı tarafında İran sınırında bulunan Azerbaycan ile Nahçıvan arasında yerleşen bölgedir. 10 Kasım 2020 senesinde II. Karabağ Savaşı'nın bitmesiyle Azerbaycan, Rusya ve Ermenistan arasında mutabakat zaptı imzalanmış ve buradaki 11. madde oldukça büyük öneme sahiptir. Bu maddeye istinaden Azerbaycan ve Nahçıvan'ı birleştirecek yol inşa edilecek, sivililerin ulaşımı ve yük taşımacılığında ulaşım şartları oluşturulacaktır. Savaş sonrası dönemde ise Azerbaycan ve Türkiye arasında 15 Haziran 2021 yılında imzalanan Şuşa Beyannamesi Zengezur Koridoru'ndan bahseden ilk uluslararası belge olmuştur. Bu beyanname Azerbaycan ile Türkiye arasında bölgesel ilişkiler açısından oldukça büyük bir önem taşımaktadır.²⁶¹

Azerbaycan, Türkiye ve Rusya liderlerinin imzaladığı 10 Kasım anlaşmasında yer alan net hükümlerden biri de Zengezur Koridoru'nun açılmasıyla ilgilidir.²⁶² Bölgede kalıcı barışın tesis edilmesi amacıyla ulaşım ve ticaret yollarının açılması ve yenilerinin inşa edilmesi bu anlaşmada vurgulanmış ve bu bağlamda özellikle iki madde ön plana çıkmıştır. Anlaşmaya göre Karabağ ile Ermenistan arasındaki ulaşımı sağlayacak beş kilometre uzunluğunda bir koridor açılacak ve bu koridorda Rusya Federasyonu'nun Barış Gücü yerleştirilecektir. Yine bu anlaşmanın diğer maddesi gereği Nahçıvan'ı Azerbaycan'a bağlayacak olan yeni bir ulaşım yolu inşa edilecek, böylelikle Ermenistan'ın Karabağ'a erişimi Azerbaycan üzerinden sağlanırken, Azerbaycan'ın Nahcivan'a erişimi Ermenistan üzerinden sağlanacaktır.²⁶³

Böyle jeopolitik öneme sahip olan Zengezur koridoruna yönelik bölge devletlerinden İran'ın tutumu dikkat çekmektedir. Çünkü İran, bu koridorun hayata geçirilmesine karşı çıkmaktadır. Bunda Azerbaycan ve Nahcivan Özerk Cumhuriyeti ile arasındaki ilişkilerde Tahran'ın sahip olduğu ayrıcalıkların kaybedilmesi endişesinin büyük etkisi olmuştur.²⁶⁴ Ayrıca bu koridorun açılmasıyla birlikte Tahran'ın bölgedeki stratejik avantajları kaybetmesinin yanı sıra, Türkiye'nin elinin güçlenmesi söz konusu olacaktır ki bu minvalde Türk devletleriyle doğrudan bağlantı

²⁶¹ Abdulvahap Akıncı, Sayime Gül Kaba, "Kafkasya'nın Jeopolitik Önemi: Dağlık Karabağ ve Zengezur Koridoru Örneği", *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 1, 2023, (ss. 88-106), s. 102.

²⁶² Telman Nusretoğlu, Oder Alizade, s.141.

²⁶³ Bahar Özsoy, s.149.

²⁶⁴ Nazrin Alizada, "Bölgesel Denklemden Zengezur Koridoru", içinde *Türk Dünyası Jeopolitiği*, ed: Kadir Ertaç Çelik, Astana Yayınları, Ankara, 2024, s.95.

kurulmuş olacaktır. Bu da İran'ın Türk dünyasında olan jeopolitik önemini azaltacaktır.²⁶⁵

Bu gelişmelerden rahatsız olan İran Azerbaycan'ı Nahcivan Özerk Cumhuriyeti'ne bağlayacak Zengezur koridoru üzerinde konsolosluk bile açmıştır. Gafan şehrinde açılan konsolosluğun açılış törenine İran eski Dışişleri Bakanı Hüseyin Emir Abdullahiyan katılmış ve Abdullahiyan yaptığı açıklamada şunları söylemiştir: *“İran, Ermenistan'ın güvenliğini bölgenin güvenliği olarak görmektedir. Politikamız, Ermenistan'ın egemenliğine ve toprak bütünlüğüne saygı göstermektir.”* Buradan anlaşıldığı üzere Zengezur koridorunun açılışına yönelik çeşitli bahaneler üreten Ermenistan yönetimine bu konuda Tahran desteğini esirgememiştir.²⁶⁶

Hatta İran Cumhurbaşkanlığı ofisinin yaptığı açıklamada Zengezur Koridoru'nun bölgede NATO için zemin oluşturacağı belirtilmiştir. Tahran'da Azerbaycan Cumhurbaşkanı yardımcısı Halef Halefov, İran Cumhurbaşkanı İbrahim Reisi, Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri Armen Grigoryan ve diğer yetkililer de dâhil olmakla Zengezur Koridoru ile ilgili görüşmeler yapılmış, bu görüşmelerden sonra açıklamada bulunan İran eski Cumhurbaşkanı İbrahim Reisi Zengezur Koridoru'nun bölge ülkeleri açısından ulusal güvenliğe yönelik tehdit unsuru oluşturduğunu ve İİC'nin bu koridora karşı olduğunu belirtmiştir.²⁶⁷

Genellikle II. Karabağ Savaşı'ndan sonra İran Güney Kafkasya'da ortaya çıkan yeni dengeleri orta ve uzun vadede kendisinin jeopolitik, jeoekonomik çıkarlarına karşı tehdit olarak görmektedir. Bu minvalde İran savaştan sonra Karabağ'ın tekrardan Azerbaycan'ın himayesine dönmesini resmi politika gereği olumlu karşılarsa da bu savaştan sonra Azerbaycan ve Nahçıvan'ı birbirine bağlayacak olan Zengezur Koridoru'nun gerçekleştirilmesine şiddetle karşı çıkmıştır. Bunun bir diğer sebebi de koridorun açılması halinde İran'ın Azerbaycan ve Nahçıvan arasında kara yolu ayrıcalığını kaybetmesi olacaktır. Bundan ziyade İran bölgedeki jeostratejik öneminin azalmasından da çekinmektedir. Ayrıca Çin'den Batı'ya kadar uzayacak olan Doğu-Batı koridorunun Zengezur üzerinden geçmesi durumunda İran sadece bu bölgede

²⁶⁵ Alireza Ghouchi, s.137.

²⁶⁶ Ahmet Dursun, İran, Azerbaycan'ı Nahçıvan'a bağlayacak stratejik Zengezur Koridoru yakınlarında konsolosluk açtı, 08.09.2023, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iran-azerbaycani-nahcivana-baglayacak-stratejik-zengezur-koridoru-yakinlarinda-konsolosluk-acti/2717923> [Erişim tarihi: 28.05.2024].

²⁶⁷ Zengezur Koridoru: İran projeye neden karşı çıkıyor?, 28.09.2023, <https://www.bbc.com/turkce/articles/c1r4nr42wl4o> [Erişim tarihi: 30.10.2024].

değil, küresel ölçekte de sahip olduğu jeostratejik önemini kaybetmek tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır. Durum böyle olunca Türkmenistan ve Kazakistan'ın enerji kaynaklarının Hazar Denizi'nin altından geçerek Azerbaycan'a, oradan da Zengezur Koridoru ile Türkiye ve Avrupa pazarlarına ulaşması söz konusu olacaktır ki bu da beraberinde yeni projeleri gündeme getirecektir. Böyle projelerse İran'ı enerji kaynaklarını Türkiye ve Avrupa'ya ulaştırma rotasının da dışında bırakacaktır. Bu sebepler Tahran'ın bölgede bir tek ekonomik açıdan değil, aynı zamanda siyasi olarak da avantajlarını kaybetmesine neden olabilmektedir.²⁶⁸ İran medyasında çıkan haberlere ve paylaşımlara bakıldığında Tahran'ın Zengezur Koridoru'na yönelik tutumunun aşağıdaki gibi açıklanması mümkündür:

1. Zengezur Koridoru açılarsa İran'ın Ermenistan ile olan sınırı değişir ve bununla ulaşım hatları kesilerek jeostratejik denge bozulur.
2. Azerbaycan ve Nahçıvan arasındaki bağlantı artık İran üzerinden yapılmayacağı için ekonomik dengede İran aleyhine değişiklikler ortaya çıkabilir.
3. Rusya'nın Kafkaslara ve Karadeniz'e ulaşımı daha zor hale gelebilir.
4. Tahran'ın bölgede olan etkisi zayıflaya ve küçülebilir.
5. Çin'in "Bir Kuşak Bir Yol" projesi ile İran'ın Asya ve Avrupa arasındaki güzergâh olma avantajı kaybolabilir.
6. Türkmenistan gazı bu yol ile Avrupa'ya giderse İran gazının önemi azalır.
7. Azerbaycan ata toprağı olarak gördüğü Zengezur'a hâkim olursa Aras Nehri'nin kontrolü Bakü'nün eline geçebilir.²⁶⁹

İran'da yaşayan ve sayıları 30-40 milyon civarında olduğu söylenen Türk nüfusu İran'ın Azerbaycan ile ilişkilerinde ana etkenlerden biridir. Azerbaycan Türkleri ile aynı etnik kökenden olan İran Türkleri, Tahran Hükümeti'nin Azerbaycan ile dengeli bir şekilde ilişki kurmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda Tahran'ın en büyük çekincesi Azerbaycan Türkleri ile İran Türkleri arasındaki soy, dil, din, kültürel ve tarihi değerlerdir ki bunların bölgede siyasi bir yapılanma için kullanılma ihtimali bulunmaktadır. Öte yandan Tahran, Türkiye'nin bölgede süper güç olması halinde az

²⁶⁸ Mehmet Koç, İran Zengezur Koridoru'na neden karşı? 27.09.2023 <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/gorus-iran-zengezur-koridoruna-neden-karsi/3001011> [Erişim tarihi: 30.10.2024].

²⁶⁹ Fehmi Taştekin, İran ve Azerbaycan arasında gerilim neden arttı?, 11.04.2023, <https://www.bbc.com/turkce/articles/c51kzkg4j480> [Erişim Tarihi: 03.11.2024].

önce vurgulanan ihtimalin tetiklemesinden çekinmektedir. Zira aynı şekilde etnik, dini, kültürel ve tarihi bağlarla birbirine bağlı olan Azerbaycan ve Türkiye'nin de kara yolu bağlantısıyla birbirine bağlanması İran Türklerini harekete geçirebilir. Bu nedenlerden dolayı İran Zengezur Koridoru'nun açılışını “jeopolitik gerçekler” perdesiyle kapatmakta ve buna alternatif olarak Aras Koridoru'nu önermektedir. İran bu girişimleriyle koridor meselesini çözmeye çalışarak aslında kendi sınırları içinde yaşayan milyonlarla Türk nüfusunu tatmin etmeye çalışmaktadır. Aynı zamanda Azerbaycan ve Ermenistan arasında denge politikası izlemeyi hedeflemektedir.²⁷⁰

²⁷⁰ Hakan Dumlu, Güngör  ahin, “Zengezur Koridoru ve Alternatif   z mler: Türkiye İçin Riskler, Tehditler ve Fırsatlar”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 13, Sayı:2, 2024 (ss. 169-194), s. 186-187.

SONUÇ

Jeopolitik konumu açısından Orta Doğu ve Kafkaslar en eski medeniyetlere ve birçok etnik gruplara ev sahipliği yapmış kadim coğrafyalardandır. Kültürel açıdan zengin bir mozağe sahip olan bölge ister yer altı ister yer üstü kaynakları açısından dünyada önemli konumdadır. Bu coğrafyada yerleşen Azerbaycan ve İran ise ortak tarihi mirası ve bazı ortak kültürel değerleri paylaşan iki devlettir.

Uzun yıllar Türk yönetiminde olan bu bölgede birçok Türk devleti kurulmuştur. Türkler İran tarihinde siyasi, kültürel, toplumsal açıdan çok önemli izler bırakmış, aynı zamanda dil ve sanat alanlarında da önemli değişikliklere imza atmıştır. Aynı zamanda onların İran’da dini ve toplumsal açıdan da derin etkileri olmuştur. Bölge uzun yıllar Safeviler, Afşarlar ve Kaçar Hanedanları gibi Azerbaycan Türklerinin kurduğu devletlere ev sahipliği yapmıştır. Kaçarlara kadar uzanan Türk hanedanları İran’ın siyasi yapısının şekillendirilmesinde çok önemli bir etken olmuş, bu hanedanların iktidarda olduğu dönemlerde Türkler ve Farsların birlikte yaşadığı bölgelerde etkileşim sonucunda zengin bir kültürel miras ortaya çıkmıştır. Uzun dönem yönetime hâkim olan ve ülkenin en önemli faktörü sayılan Azerbaycan Türkleri en sonda yaşanan savaşlar nedeniyle 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay antlaşmalarıyla birbirinden ayrı düşmüş, Aras Nehri’nin kuzeyinde kalan bölge Rus ve Güneyde kalan kısım ise İran yönetimine geçmiştir. İran sınırları içindeki bölge günümüzde “Güney Azerbaycan” olarak bilinmektedir ki burası uzun yıllar ulusal birlik uğrunda mücadele verilen alan olmuştur.

Yaşanan bu gelişmelerden sonra Azerbaycan Türkleri Meşrutiyet Hareketini başlatarak Settar Han ve Bağır Han önderliğinde birleşerek isyana kalkmış, sonuç olarak Tebriz şehri başkent olarak ilan edilmiştir. Settar Han Tebriz Encümeni olarak şehri kendi kontrolü altına almış ve Tebriz Encümeni bayrağını şehre asmıştır. Bu zaman Azerbaycan Türklerinin Muhammed Ali Şah’ın hâkimiyetini kabul etmedikleri belirtilmiş ve isyan yaygınlaşmıştır. Ancak bu isyan Şah yönetimi tarafından bastırılmış ve 1918 yılında kuzeyde Mehmet Emin Resulzade tarafından kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Güney Azerbaycan Türkleri açısından en önemli motivasyon kaynağı olarak görülmüştür. Bundan etkilenen Azerbaycan Türkleri 1920 yılında Şeyh Muhammed Hıyabani önderliğinde Azadistan Devleti’ni kurmuştur. Kısa dönemde bir sürü reformlar gerçekleştirilmiş, ancak bu devletin de ömrü uzun

olmamıştır. Rıza Han tarafından bölgeye saldırı düzenlenmiş ve Azadistan'ın varlığına son verilmiştir. Yaşanan bu gelişmelerle birlikte giderek gücünü kaybeden Kaçar Hanedanı dönemi bitmiştir. 1925 yılında Fars Pehlevi iktidarının yönetime geçmesiyle ülkedeki Türk Hanedanları dönemi sona ermiştir.

Rıza Şah'ın ülkenin başına gelmesiyle İran'da Azerbaycan Türklerine karşı asimilasyon politikaları başlatılmıştır. Kendi haklarından ve ana dillerinden mahrum bırakılan Azerbaycan Türkleri Pehlevi Hanedanı'nın bu politikalarına karşı çıkmış, onlar Seyid Cafer Pişeveri önderliğinde Güney Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetini kurmuştur. Ancak bu dönemde yaşanan siyasi gelişmeler ve Sovyetler Birliği'nin Pişeveri'ye verdiği desteği durdurması Güney Azerbaycan Cumhuriyeti'nin varlığının sona ermesi ile sonuçlanmıştır.

Soğuk Savaş yıllarında ise İran ve Sovyetler Birliği arasındaki ilişkiler daha karmaşık bir hal almıştır. İran'da 1979 yılında Ruhullah Humeyni tarafından İslam Devrimi gerçekleşmiş ve bundan sonraki dönemde İran siyaseti tamamen değişerek Batı'ya karşı ideolojik bir savaşa girmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra İran ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerde yeni dönem başlanmıştır. İki ülke arasındaki ilişkiler özellikle bölgesel güç mücadeleleri, etnik kimlik üzerinden şekillenen politikalar, dini ve mezhep gibi karmaşık unsurlarla karakterize edilmiştir.

Bağımsızlığını yeniden kazanan Azerbaycan-İran ilişkilerinde önemli gelişmeler yaşanmıştır. İlk başlarda İran din ve mezhep faktörünü kullanarak iki ülke arasındaki ilişkileri şekillendirmek istemiştir. Çünkü Azerbaycan halkı da Müslümandır ve nüfuzun önemli bir kısmı Şii mezhebine bağlı insanlardan oluşmaktadır. Ancak her iki ülkenin devlet yapılarına bakıldığında zaman aralarında keskin farklılıkların olduğu anlaşılmaktadır. İİC isminden de belli olduğu üzere İslami bir yönetim modeli benimsemiş, aynı zamanda mezhep faktörü de İran siyasetinde en önemli etkenlerden birine dönüşmüştür. Azerbaycan ise tamamen farklı, seküler ve laik bir siyasi model üzerinden kendini gelişimini tamamlamış ve iki ülke arasındaki başlıca ayrışma da bundan kaynaklanmıştır. Aynı zamanda İran'ın ABD ve Batı arasındaki anlaşmazlıklarının aksine Azerbaycan daha ılımlı ve yumuşak bir siyasi yol izlemiştir. Bu farklılıkları tetikleyen bir diğer unsur ise Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan Karabağ Savaşları olmuştur. İran için oldukça karmaşık bir siyasi mesele haline dönüşen I. Karabağ Savaşı zamanı bu devlet her ne kadar Azerbaycan'ın

toprak bütünlüğünü savunsa da Ermenistan'a destek vermiştir. Çünkü İran her zaman Ermenistan'ı kendisine karşı bir denge unsuru olarak görmüştür. Aynı zamanda Batı ile iyi ilişkiler geliştiren Azerbaycan'ın Türkiye ile de yakınlaşması bölgede farklı dengelerin oluşmasına yol açmıştır.

SSCB'nin dağılmasından sonra ve aynı zamanda I. Karabağ Savaşı sonrası dönemlerde de İran belli hedefler doğrultusunda Azerbaycan ile yakınlaşma çabaları göstermiştir. Bunun başlıca nedenlerinden biri de Güney Azerbaycan meselesi olmuştur. İran Azerbaycan'ın Güney Azerbaycan ile etkileşimini maksimum düzeyde azaltmaya çalışmıştır. Çünkü Kuzeyde bağımsız güçlü bir Azerbaycan Güney Azerbaycan'da yaşayan aynı soydan ve aynı dili konuşan Azerbaycan Türkleri için önemli bir çekim merkezi haline gelmiştir. İran'ın Azerbaycan ile yaklaşma isteğinde bir diğer neden ise Azerbaycan'da yaşayan insanlarla dini, mezhepsel bağları kullanarak kendi etki alanını oluşturmak, din ve mezhep faktörlü yumuşak güç siyasetini kullanmak isteğidir. Bunlardan ziyade Güney Kafkasya bölgesinde Türkiye'nin etkisini azaltma, Batı ve ABD'ye karşı bir direnç oluşturarak Azerbaycan'da İran İslam modeli bir devlet yapısı kurma çabalarını da bu nedenler sırasındadır.

Ancak Azerbaycan'ın Batı ile geliştirdiği iyi ilişkiler İran'ın bölgedeki çıkarlarıyla çelişmiştir. Özellikle NATO ile iş birliği İran'ın güvenlikle bağlı rahatsızlığına neden olmuştur. Enerji konusunda ise Hazar'ın statüsü meselesi uzun yıllar Azerbaycan ve İran arasında temel tartışma konularından olmuş, hatta 2001 yılında taralar neredeyse denizde savaşın eşiğine gelmiştir. Bu sorun ancak 2018 yılına gelindiğinde çözüme kavuşturulmuş ve Kazakistan'ın Aktau şehrinde yapılan zirvede Hazar'ın hukuki statüsü çözüme kavuşturulmuştur.

2020 yılına gelindiğinde ise Azerbaycan ve Ermenistan arasında II. Karabağ Savaşı yaşanmış ve bu savaşta Azerbaycan kendi topraklarını işgalden kurtarmıştır. 44 gün süren bu savaş Azerbaycan'ın mutlak zaferi ile sonuçlanmıştır. İran bu savaşta açıkça taraf tutmasa da Ermenistan ile yakın ilişkilere devam etmiş ve hatta savaş zamanı İran'dan Ermenistan'a silah sevkiyatının yapıldığı da ortaya çıkmıştır. Çünkü İran Azerbaycan'ın zaferini kendisinin bölgedeki stratejik çıkarlarına darbe olarak nitelendirmiş ve güvenlik endeksli kaygılar içine girmiştir. Bu nedendir ki savaş dönemi Azerbaycan ve İran ilişkiler açısından kırılma noktası olarak

nitelendirilmektedir. Zira İran Azerbaycan'ın kendi topraklarını işgalden kurtarmasını, Batı ile ilişkilerin geliştirilmesini ve öte yandan bölgede Türkiye'nin etkisinin giderek artmasını kendine yönelik tehdit olarak algılamıştır. Bu bağlamda Zengezur Koridoru meselesinde İran ısrarcı tutum sergilemiş, bu koridorun açılmaması için elinden geleni yapmış ve Ermenistan'ın yanında yer almıştır. Hatta Zengezur Koridoru'nun geçeceği bölgede İran'ın konsolosluk açması iki ülke arasındaki krizi daha da tırmandırmıştır.

Farklı zamanlarda her iki ülke arasında çelişkili olaylar yaşansa da ılımlı olan gelişmeler de meydana gelmiştir. Özellikle Azerbaycan ve İran arasında enerji, altyapı ve stratejik iş birlikleri ve bu bağlamda yapılan projeler oldukça büyük önemi haiz olmuştur. Günümüzde de Azerbaycan'la İran arasındaki ilişkiler bölgesel, ekonomik, jeopolitik dengeler, karşılıklı iş birlikleri ve kültürel bağların etrafında şekillenmektedir. Her ne kadar iki ülke arasında yaşanan ilişkilerde zaman zaman soğuklaşma olsa da uzun vadede bu iki ülke arasında daha güçlü iş birliği ve diplomatik ilişkiler için zemin oluşturulmuştur.

KAYNAKÇA

- Abbas Ziya, “İran Dışında Şii Toplulukları ve İran’la İlişkileri”, İçinde: *İslam Cumhuriyeti’nde 40 yıl. İran’da Toplum, Siyaset ve Değişim*, (Editörler: Özüm Sezin Uzun, Hakan Güneş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2020, (ss. 411-437).
- Aidarbek Amirbek, “Soğuk Savaş Sonrası Hazar’ın Statüsü ve Sınırlandırma Sorunu: Kıyıdaş Devletlerin Yaklaşımları Açısından Analizi”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 46, 2015, (ss. 23-48).
- Akıncı Abdulvahap, Kaba Sayime Gül, “Kafkasya’nın Jeopolitik Önemi: Dağlık Karabağ ve Zengezur Koridoru Örneği”, *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 1, 2023, (ss. 88-106).
- Alizada Nazrin, “Bölgesel Denklemden Zengezur Koridoru”, içinde *Türk Dünyası Jeopolitiği*, ed: Kadir Ertay Çelik, Astana Yayınları, Ankara, 2024.
- Alizada Nazrin, “Iran and the South Caucasus: The 44- Day Karabakh War in the Changing Geopolitical Equation”, *Review of Armenian Studies*, Issue:50, 2024 (pp.141-162).
- Alizada Nazrin, “İran’da Türk Kimliği: Dünü ve Bugünü”, 1. Baskı, Kutlu Yayınevi, İstanbul, 2021.
- Alizada Nazrin, Erol Mehmet Seyfettin, “İran’ın Güney Azerbaycan Eksenli Azerbaycan Stratejisi”, *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, 2021, (ss. 346-379).
- Anayasa Koruma Konseyi nedir? 29.02.2024, <https://tr.mehrnews.com/news/1915150/Anayasa-Koruma-Konseyi-nedir> [Erişim tarihi: 25.10.2024].
- Asghari Karim, “İran’da Güney Azerbaycan Milli Hareketi Meselesi ve İran-Azerbaycan İlişilerine Etkisi”, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2022.
- Asker Ali, “Azerbaycan’ın Son Hamlesi ve Çatışmanın Askerî-Siyasi Çözümü”, İçinde: *Dünden Bugüne Karabağ Sorunu* (Editör: Haydar Çakmak), Yenisey Kitap Ankara 2021, (ss. 115-129).

- Asker Ali, “Ermeni Meselesi’ ve Kafkasya Gerçekleri”, *Yüzüncü Yılında Ermeni Meselesi: İddialar-Yalanlar-Gerçekler* (Editör: Hakan Boz), Aygan Yayınları. İstanbul 2015 (ss. 446-509).
- Asker Ali, Esme Özdaşlı, “Kafkaslarda Ermeni Mezalimi (1905-06) ve ‘Kanlı Seneler’in Bitmeyen Öyküsü, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 59, Ankara, 2018 (ss. 37-64).
- Asker Ali, Serap Bozpolat Ayan, “Tarihe Tanıklık: Mir Möhsün Nevvab ve 1905-1906 Yıllarında Ermeni-Müslüman Çatışması,” *Savaş ve Toplum: Savaş Üzerine Yazılar* (Editörler: Gürsoy Akça-İkbâl Vurucu), Eğitim yayınevi, Konya 2016 (ss. 381-400).
- Asker Ali, Şeyban Sedanur, “Kürekçay Anlaşmasının Tarihi Arka Planı, Hukuki Niteliği ve Siyasi Sonuçları”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2021, (ss. 34-50).
- Asker Ali, Zeynep Gizem Özpınar, “Azerbaycan’ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, Yıl 2021, (ss. 83 – 106).
- Aslanlı Araz, Memmedov Agil, “Neo-Realizm Kuramı Çerçevesinde Azerbaycan-İran İlişkilerinin Analizi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* Cilt: 5, Sayı: 6, 2016, (ss. 1520-1532).
- Atay Akdevelioğlu, “İran İslam Cumhuriyeti’nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt:1, Sayı:2, 2004, (ss. 129-160).
- Ateş Abdurrahman, “Nadir Şah Afşar’ın Ölümünden Sonra İran’da Hâkimiyet Mücadeleleri ve Osmanlı Devleti’nin İran Politikası”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 2, 2006, (ss. 53-64).
- Attar Aygün, “İran’ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü” *Erdem Dergisi*, Sayı:52, Yıl: 2008, (ss. 1- 40).
- Attar Aygün, *İran’ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*, Divan Yayıncılık, Ankara, 2006, ss. 164, 166.
- Aydoğmuşoğlu Cihat, “Abbas Mirza (1789-1833) ve Dönemi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 19, 2011, (ss. 128-137).
- Aydoğmuşoğlu Cihat, “Safevi Tarih Yazıcılığı ve Safevi Çağı Kronikleri”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4 Sayı:1, 2019, (ss. 143-164).
- Aygün Ufuk, “Azerbaycan’ın Dış Politikasını Etkileyen Parametreler: 1991-2010”, (Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya, 2018.

- Azerbaycan Büyükelçiliği saldırganı yakalandıktan sonra İran kanallarına röportaj verdi, 27.01.2023, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/azerbaycan-buyukelciligi-saldirgani-yakalandiktan-sonra-iran-kanallarina-roportaj-verdi-741542.html> [Erişim tarihi: 03.11.2024]
- Azərbaycanlı aparıcıdan iranlı həmkarına sərt cavab, Media Turk TV, 30.10.2023, <https://www.youtube.com/watch?v=KWYLDHf5r34&t=616s> [Erişim tarihi: 01.11.2024].
- Azimy Ghorban, “Energy Geopolitics of Iran”, *Anadolu University Journal of Faculty of Economics*, Cilt:3 Sayı: 1, 2021, (ss. 19-41).
- Bahar Özsoy, “Azerbaycan’ın Ulaşım Hatları Politikası ve Zengezur Koridoru”, *Asya Studies*, Cilt: 8, Sayı: 29, 2024, (ss. 143-156), s. 149.
- Balcı Çağatay, Dingil Hurşit, “İran’ın Azerbaycan’a Yönelik Etnostratejik Potansiyeli”, İRAM 2023 <https://iramcenter.org/iranin-azerbaycana-yonelik-etnostratejik-potansiyeli-2363> [Erişim tarihi:24.05.2024].
- Başaran Doğan, “Kafkasya’da Artan Azerbaycan-İran Gerilimi”, ANKASAM, 2021 <https://www.ankasam.org/kafkasyada-artan-azerbaycan-iran-gerilimi/> [Erişim tarihi: 28.05.2024].
- Boğatemur Zehra, “Devrim Sonrası İran’da Kimlik, Ulus ve Devlet Tartışmaları: Sistan ve Belucistan Örneği” (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2019.
- Bozbuğa Rasim, “İran’da Kürtler ve Kürt Milliyetçiliği”, *İran Çalışmaları Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 2, 2021, (ss. 543-571).
- Budulgan Seyit Ali, “Ülke tanıtımı: İran”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:5, Sayı:2, 2021, (ss.221-226).
- Bülent Erdil, “İran’daki Türkçülük akımları ve bu akımların İran’daki etkileri”, *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 5, Sayı:2, 2021, (ss. 594-633).
- Cavlak Hakan, Özbilek Ümmiye, “Konstrüktivist Perspektiften Devrim Sonrası İran Siyasal Sistemi”, Cilt: 8, Sayı: 16, 2019, (ss. 129-137).
- Coşkun Mehmet Burhanettin, “Güvenlik politikaları üzerine bir değerlendirme: Türkiye ve İran”, *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, Cilt:2, Sayı:4, 2015, (ss. 5-23).

- Cumhurbaşkanı Reisi Aras Koridorunu ziyaret etti, 19.05.2024, <https://tr.mehrnews.com/news/1916972/Cumhurba%C5%9Fkan%C4%B1-Reisi-Aras-Koridorunu-ziyaret-etti> [Erişim tarihi: 04.11.2024].
- Çelik Oğuzhan, “İran’da Türk Etnik Yapısı ve İran’da Türk Milliyetçiliği Hareketleri”, (Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya, 2018.
- Çelik, Dursun. “XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan – Birinci Bölüm”, *Bilig*, Sayı: 3, 1996, (ss. 60-79).
- DAKA İran Masası, Coğrafya ve İklim, <https://www.dakairanmasasi.com/discover-iran/genel-bakis/cografya-ve-iklim> [Erişim tarihi: 15.06.2024].
- Demir Gökhan, “Güney Azerbaycan’da Bağımsızlık Hareketleri “Güney Azerbaycan Demokratik Cumhuriyet” Örneği (1945-1946)" (Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne, 2019.
- Demir Yeşim, “İran’ın Güney Kafkasya Politikası”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 2, 2022, (ss.573-588).
- Demirel Kenan, “İkinci Dünya Savaşı’ndan İran İslam Devrimi’ne İran Kürtleri (Siyasi, Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Konumları)”, (Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2022.
- Demirel Kenan, “Sovyetler Birliği’nin 1945 yılı Güney Azerbaycan siyaseti ve Tebriz’de Özerkliğin İlanı”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2023, (ss. 421-432).
- Dilek Kaan, “İran’da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri”, *Akademik Orta Doğu: Altı Aylık Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2007, (ss. 49-68).
- Dumlu Hakan, Şahin Güngör, “Zengezur Koridoru ve Alternatif Çözümler: Türkiye İçin Riskler, Tehditler ve Fırsatlar”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 13, Sayı:2, 2024 (ss. 169-194).
- Dursun Ahmet, İran, Azerbaycan’ı Nahçıvan’a bağlayacak stratejik Zengezur Koridoru yakınlarında konsolosluk açtı, 08.09.2023, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iran-azerbaycani-nahcivana-baglayacak-stratejik-zengezur-koridoru-yakinlarinda-konsolosluk-acti/2717923> [Erişim tarihi: 28.05.2024].
- Efendiyev Oktay, *Azerbaycan Safevi Devleti (16. Yüzyıl)*, (Çeviren: Ali Asker), TEAS Press Yayınları, İstanbul 2018.

Əfəndiyev Oqtay, Azərbaycan Səfəvilər Dövləti
<http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/20367/cild/11> [Erişim tarihi: 16.05.2024].

Erendor Metin, İran'da Türk Kimliği, İstanbul: Kamer Yayınları, 2018.

Erkan Oğuzhan, "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kurulmasının Güney Azerbaycan Türklerine Yansımaları", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, Cilt:12, Sayı:36, 2023 (ss. 845-863).

Eroğlu Yunus, "Demografik Özelliklerin İran Jeopolitiğine Etkisi", (Katib Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2016.

Erol Osman, "İran İç Politikasında Azerbaycan Türkleri (1906–2006)", (Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası ilişkiler Anabilim Dalı: Uluslararası İlişkiler Programı: Siyasi Tarih, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli, 2007.

Eştürk Dilara, "Azerbaycan'ın Tahran'daki Büyükelçiliğine Saldırının İran Basınına Yansımaları", İRAM, 2023 <https://iramcenter.org/azerbaycanin-tahrandaki-buyukelciligine-saldirinin-iran-basinina-yansimalari-2213> [Erişim Tarihi: 03.11.2024].

Fanid Erdal, "İran İslam Cumhuriyetinin Hükümet Sistemi", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:7, Sayı:12, 2015, (ss. 283-296).

Ghanbarlou Raheb Mohammadi, "İkinci Karabağ Savaşı'nın Azerbaycan Türk Milliyetçiliğine Etkileri", *SDE Akademi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 5, 2022, (ss. 12-39).

Ghouchi Alireza, "Güney Azerbaycan Türklerinin Kimlik Mücadelesi: 20. Yüzyıl İran'ında Asimilasyon Siyasetine Karşı Milliyetçilik Hareketleri", (Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2024.

Gökçe Mustafa, "Soğuk Savaş Öncesinden Günümüze İran'ın Hazar Denizi Siyaseti", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 6, 2011, (ss. 153-176).

Gökdağ Bilgehan Atsız, "İran Türkleri" *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı: 53, 2013, (ss1-11).

Güncü Mustafa, İran'da Meşrutiyet Dönemleri Sırasında Nüfuz Mücadelesi (1906-1911), (Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2021.

Güneş Hakan, "Ne Garbi Ne Şarki: İran'da Teokrasi ve Cumhuriyet", İçinde: *İslam Cumhuriyeti'nde 40 yıl. İran'da Toplum, Siyaset ve Değişim*, (Editörler: Özüm

Sezin Uzun, Hakan Güneş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2020, (ss. 25-49).

Güney Kafkasya’da 3 artı 3 Formülü, 30.01.2021, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/guney-kafkasyada-3-arti-3-formulu-41728245> [Erişim tarihi: 13.11.2024].

Habibli Gültekin, “Güney Kafkasya’da Güvenlik Bağlamında İran-Azerbaycan İlişkileri”, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2013.

Hacıyev Hikmət, Antiterror tədbirləri zamanı heç bir mülki obyektə zərbələr endirilmədi, 20.09.2023, <https://azertag.az/xeber/hikmet-haciye-v-aniterror-tedbirleri-zamani-hech-bir-mulki-obyekte-zerbeler-endirilmedi-video-2755765> [Erişim tarihi: 13.11.2024].

Iran and Russia Denounce West over Caucasus Tensions, 23.10.2023, <https://www.france24.com/en/live-news/20231023-armenia-azerbaijan-join-iran-hosted-talks-aimed-at-reconciliation> [Erişim tarihi: 13.11.2024].

Iranian anti-Azerbaijani fake news propaganda: Sahar TV, 12.11.2021, <https://aze.media/iranian-anti-azerbaijani-fake-news-propaganda-sahar-tv/> [Erişim tarihi: 01.11.2024].

Iranian, Azeri Foreign Ministers Discuss Karabakh Dispute, 15.10.2020, <https://en.mfa.ir/portal/newsview/614006> [Erişim tarihi: 27.05.2024].

İpek Cemil Doğaç, “Güney Azerbaycan Türklerinde kimlik sorunu”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt:12, Sayı:1, 2012, (ss. 267-283).

İpek Cemil Doğaç, Özçelik Ali, “İran’ın Vekil Aktör Stratejisinde İstihbarat Örgütlerinin Rolü: Kudüs Gücü Örneği”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 87, 2023, (ss. 1280-1293)

İran ateşle oynuyor: Ermenistan’a silah yardımları 35 milyon Türk’ü ayaklandırdı, 02.10.2020, <https://www.yenisafak.com/dunya/iran-ermenistanin-yardimina-kostu-irandaki-azerbaycan-turkleri-sokaga-dokuldu-iranda-ne-kadar-turk-yasiyor-3569403> [Erişim tarihi: 26.05.2024].

İran Azərbaycanca qarşı yeni təxribata hazırlaşır? İctimai Tv, 09.04.2023, <https://www.youtube.com/watch?v=35Avvhs716g> [Erişim tarihi: 03.11.2024].

İran Cumhurbaşkanı Reisi helikopter kazasından önce Aliyev ile bir araya gelmişti, <https://www.milliyet.com.tr/dunya/iran-cumhurbaskani-reisi-helikopter-kazasindan-once-aliyev-ile-bir-araya-gelmisti-712929> [Erişim tarihi: 04.11.2024].

İran Cumhurbaşkanı Reisi'nin ölümünün ardından dünyadan tepkiler, 20.05.2024, <https://tr.euronews.com/2024/05/20/iran-cumhurbaskani-reisinin-olumunun-ardindan-dunyadan-tepkiler> [Erişim tarihi: 04.11.2024].

İran İslam Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, <https://turkey.mfa.gov.ir/tr/generalcategoryservices/10798> [Erişim tarihi: 26.06.2024].

Jane Hazar Vural, Aksu Fuat, “İran Dış Politikasında Lider’in Etkisi: İran Nükleer Krizi”, *Yönetim, Ekonomi, Edebiyat, İslami ve Politik Bilimler Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, 2019, (ss21- 47).

Kafkasyalı Ali, “İran Türkleri ve İran Türk Edebiyatı”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 24, 2010, (ss. 99-132).

Kahraman Firdes Şeyda, Merdan Ali Samir, “Hazar Denizi’nin Hukuki Statüsü”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 21, 2020, (ss. 434-468).

Kaplan Doğan, “Şiiliğin İran Topraklarında Egemenliği: Safeviler Öncesi Arka Plan ve Safevi Dönemi Şiileştirme Politikaları”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 3, 2008, (ss. 183-203).

Karaağaçlı Abbas, “Muhtar Azerbaycan Hükümeti (İran 1945-46) Kuruluş Süreci”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 4, 2021, (ss.909-926).

Karadeniz Yılmaz, “Safevi Devleti’nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, 2014, (ss. 53-67).

Kərimov Namiq, "Xəzər Dənizinin Hüquqi Statusu və Sahilyanı Dövlətlərin Maraqları", Mütərcim, Bakı 2023, s.214.

Kılıç Alev, “Olaylar ve Yorumlar”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 74, 2023, (ss. 9-64).

Kılınç Ahmet, “İran Anayasa Hukukunun Genel Esasları”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 1, 2008, (ss.907-948).

Kırca Umut, “Nadir Şah Afşar Dönemi Afşarlı Tarihinin Ana Kaynakları”, *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 6, 2021, (ss. 1-15).

Koca Nazlı, “Devrim Muhafızları: İran’ın Düalist Sisteminde Yeri ve Etkisi Nedir?”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:22, Sayı:4, 2020, (ss. 1735 – 1755).

- Kocatepe Damla, “İran’ın Kimlik Siyasetinin İç Politikasındaki Yansımaları: Belucistan Örneği” (Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmış Doktora Tezi), Ankara, 2020.
- Koç Mehmet, İran Zengezur Koridoru’na neden karşı?, 27.09.2023 <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/gorus-iran-zengezur-koridoruna-neden-karsi/3001011> [Erişim tarihi: 30.10.2024].
- Lale Aybala, “İran’ın Beluç Sorunu”, *International Social Sciences Studies Journal*, Vol:5, Issue:47, 2019, (pp. 5908-5917).
- Məmmədov Coşqun, Atniterror tədbirləri tam və qəti qələbəni təmin etdi, 17.10.2023, <https://science.gov.az/az/news/open/26636> [Erişim tarihi: 13.11.2024].
- Menteş Talha, İran silah kapısı oldu, 30.09.2020, <https://www.yenisafak.com/dunya/iran-ermenistana-silah-kapisi-oldu-3569137> [Erişim tarihi: 26.05.2024].
- Mesut Pezeşkiyan İran’ın 9. Cumhurbaşkanı olarak yemin etti ve göreve başladı, 05.07.2024, <https://www.bbc.com/turkce/articles/c4ng94n93kno> [Erişim tarihi: 25.10.2024].
- Mokhtarpour Alireza, “İran Devlet Modeli” (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuk (Genel Kamu Hukuk) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2012.
- Musalı Namiq, “Kaçarlar Döneminde Türk Kimliği ve Türkçenin Konumu Meseleleri üzerine”, *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, 2018, (ss.131-171).
- Nasib Nasibli, “Azerbaijan-Iranian Relations: Past and Present”, *Journal Of Azerbaijan Studies*, Volume:2, Issue: 1, 1999, (pp. 3-23).
- Nusretoğlu Telmen, Alizade Oder, “İran’ın Azerbaycan Siyaseti; Karabağ Savaşları Örneğinde”, *Cihannüma Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2022, (ss.127-149).
- Oral Toğa, Güngör Şahin, “Iran’s identity policy pursued in its construction as a proxy power: The case of the Islamic Resistance Movement of Azerbaijan (Hüseyncilər/Husayniyyun)”, *Turkish Journal of Political Science*, Volume: 6, Number: 2, 2023, (pp. 141-154).
- Özdemir Seçil, “Güney Azerbaycan Meselesi: Tarihi ve Kültürel Boyutu”, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, Sayı: 7, 2020, (ss. 359-386).
- Pezeşkiyan mazbatasini alarak resmen göreve başladı, 28.07.2024 <https://tr.mehrnews.com/photo/1918838/Peze%C5%9Fkiyan->

[mazbatas%C4%B1n%C4%B1-alarak-resmen-g%C3%B6reve-ba%C5%9Flad%C4%B1](#) [Erişim tarihi: 25.10.2024].

Rahmanifar Mohammad, “(Güney) Azerbaycan Milli Hükümeti’nin Toplumsal Kökleri (1945-1946)”, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2023.

Raimbekova Aliia, 5 ülke Hazar Denizi’nin hukuki statüsü konusunda anlaştı, 13.08.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/5-ulke-hazar-denizinin-hukuki-statusu-konusunda-anlasti/1228982> [Erişim tarihi: 30.10.2024].

Sadıgov Ramin, “Karabağ Hanlığının Çarlık Rusyası’na İlhakı”, *Journal of History Studies*, Cilt: 10, Sayı: 7, 2018, (ss. 199-219).

Saffer Brenda, “Sınırla ve Kardeşler, İran ve Azerbaycan Kimliği”, Çev. Ali Gara, Vusal Kerimov, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.

Samad Moghanirahimi, “Tarihten Günümüze İran’daki Türkler ve Türk-İran İlişkileri”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:5, Sayı:2, 2021, (ss. 213-220).

Sametli Ferzat, “İran’da Lor Kimliği ve Loristan”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 122, Sayı: 241, 2019, (ss. 379-392).

Sanyürek Mehmet Bora, “İran devlet teşkilatı ve anayasal kurumları”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:6, Sayı:85, 2018, (ss. 359-378).

Sapmaz Ahmet, “İran’ın Azerbaycan’a Yönelik Dış Politikası: İkinci Karabağ Savaşı’nın Belirleyiciliği”, *SDE Akademi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, 2022, (ss. 12-43).

Sarıkaya Yalçın, “İran’ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1, 2021, (ss. 84-103).

Sarıkaya Yalçın, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran’da Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008.

Sarısaman Sadık, “İranlı Bir Türk Lider Mir Cafer Pişeveri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 72, 2021, (ss. 463-490).

Shiraliyev Museyib, Hasanoğlu Murteza, “Güvenikleştirme teorisi bağlamında İkinci Karabağ Savaşı sonrası Azerbaycan’ın millî güvenlik paradigması”, *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, Cilt: 13, Sayı:2, 2024, (ss. 277-300), s. 293.

Simay Orhan, “Dağlık Karabağ Savaşında İttifak ve Ayrışma: Azerbaycan, İran ve Ermenistan arasındaki İlişkilerin Huntinton Tezi Çerçevesinde

- Değerlendirilmesi*”, (Çankaya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2022.
- Sinkaya Bayram, “İran İslam Cumhuriyeti’nde Siyasal Yapı ve Yönetim”, İçinde: *Orta Doğu Siyasetinde İran* (Editörler: Türel Yılmaz, Mehmet Şahin), Barış Kitap, Ankara, 2011, (ss. 3-51).
- Spokesman Denies Claim That Arms Transferred via Iran to Armenia, 29.09.2020, <https://en.mfa.ir/portal/newsview/612094> [Erişim tarihi: 26.05.2024].
- Spokesman Urges Armenia, Azerbaijan to Show Restraint, 27.09.2020 <https://en.mfa.ir/portal/newsview/611891> [Erişim tarihi: 26.05.2024].
- Stanislav Pritchkin, “Russia’s Caspian Policy”, *Russian Analytical Digest*, No: 235, 2019, (ss. 1-9).
- Taştekin Fehmi, İran ve Azerbaycan arasında gerilim neden arttı? 11.04.2023, <https://www.bbc.com/turkce/articles/c51kzkg4j48o> [Erişim Tarihi: 03.11.2024].
- Toğa Oral, “Reisi’nin Ölümü ve Sonrasında Yaşananlar”, İRAM, 2024, <https://iramcenter.org/reisinin-olumu-ve-sonrasinda-yasananlar-2490> [Erişim tarihi: 04.11.2024].
- Türkiye Cumhuriyeti Tahran Büyükelçiliği, 20.06.2017, <https://tahran-be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/254355> [Erişim tarihi: 26.06.2024].
- Ünal Sonay, “Azerbaycan Milli Hükümeti(1945-1946)”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.
- Yeşilot Okan, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt:14, Sayı: 36, 2010, (ss. 187-199).
- Yetgin Muhammed Ali, Çakmak Sait, “İran İslam Cumhuriyeti’nin Bölge Politikaları Bağlamında İkinci Karabağ Savaşı Konusundaki Tutumu”, *Asya Studies-Akademik Sosyal Araştırmalar*, Cilt: 5, Sayı: 18, 2021, (ss. 279-288).
- Yılmaz Cüneyt, “İran’da Yaşayan Azerbaycan Türkleri ve Azerbaycan İran İlişkilerine Etkileri”, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2017.
- Yılmaz Erkan, *Uluslararası Sistem Bağlamında Azerbaycan-İran İlişkileri*, Sonçağ Akademi Yayınları, İstanbul, 2022.
- Yorulmaz Murat, “İran’ın Etnik Ateş Çemberi”, *Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 9 Sayı: 2, 2007, (ss. 226-244).

- Yüce Mehmet, 5 Soru: Azərbaycan'da Erkene Alınan Cumhurbaşkanlığı Seçimi, 12.02.2024, <https://www.setav.org/5-soru-azerbaycanda-erkene-alinan-cumhurbaskanligi-secimi/> [Erişim tarihi: 13.11.2024].
- Yüce, Elif Yıldız, “1940’Dan Günümüze Azerbaycan-İran Münasebetleri”, *Gab Akademi*, Cilt:3, Sayı: 1, 2023, (ss. 78-93).
- Zengezur Koridoru: İran projeye neden karşı çıkıyor? 28.09.2023, <https://www.bbc.com/turkce/articles/c1r4nr42wl4o> [Erişim tarihi: 30.10.2024].
- Алиева В.М, “Еще раз о политическом положении империи Афшар”, Ингушский научно-исследовательский институт гуманитарных наук им. Ч.Э. Ахриева, 2022, (pp. 7-10).
- Мамедова Нина Михайловна, “Политическая система Исламской Республики Иран: особенности и возможности трансформации”, *Журнал Контуры глобальных трансформаций*, Том: 11, Номер:3, 2018, (сс. 152-165).
- Меджидовна Раванди-Фадаи Лана, “Этнос, нация, национализм: Иранский взгляд”, *Журнал Ислам на Ближнем и Среднем Востоке*, Номер: 9, 2015, (сс. 193-206).
- Мирмехти Агазаде, “Азербайджано- Иранские отношения: основные направления и особенности в 1991-2019 гг. (историографический обзор)”, *Вестник РУДН. Серия: Международные отношения*, Том: 21, Номер: 4, 2021, (сс. 803-821).
- Пашина следует по стопам Зеленского квантовыми скачками - высокопоставленный источник в Москве, 18.10.2023, <https://tass.com/world/1692799> [Erişim tarihi: 13.11.2024].

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: İran'ın Demografik Yapısı	17
Şekil 2: İran'ın Devlet Yapısı.....	31

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: İran'ın siyasi haritası	116
Harita 2: İran'ın etnik haritası	116
Harita 3: Safeviler devleti haritası.....	117
Harita 4: Afşarlar hanedanı haritası	117
Harita 5: Kaçar devleti haritası.....	118
Harita 6: Gülistan ve Türkmençay anlaşmaları sonucunda bölünen azerbaycan toprakları	118
Harita 7: Azerbaycan'ın siyasi haritası	119
Harita 8: Azerbaycan'ın işgalden kurtardığı bölgelerin haritada görünümü.....	119
Harita 9: Güney azerbaycan haritası	120

EKLER LİSTESİ

- Ek 1:** 1828 Türkmençay Anlaşmasının İmzalanması
- Ek 2:** İran’da Meşrutiyet Hareketi Liderlerinden Settar Han
- Ek 3:** Azadistan Devleti Kurucusu Şeyh Muhammed Hıyabani
- Ek 4:** Azerbaycan Milli Hükümeti Kurucusu Seyit Cafer Pişeveri
- Ek 5:** Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev’in İran İslam Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Ekber Haşimi Rafsancani ile görüşü. 27 Ekim 1993
- Ek 6:** Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev’in İran İslam Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Seyyid Muhammed Hatemi ile görüşü. 9 Aralık 1997
- Ek 7:** I. Karabağ Savaşı zamanı Ermeni çetelerin Azerbaycan’ın sivil halkına karşı uyguladığı Hocalı Katliamından foto
- Ek 8:** I. Karabağ Savaşı zamanı yurtlarından ayrı düşen Azerbaycan Türkleri
- Ek 9:** Hazar’ın Statüsü meselesinin çözümü. 2018 Kazakistan Aktau Zirvesi.
- Ek 10:** Nardaran Olaylarının yaşandığı Bakü’nün Nardaran kasabası.
- Ek 11:** II. Karabağ Savaşı zamanı Azerbaycan askerleri
- Ek 12:** II. Karabağ Savaşı zaferinden sonra Bakü sokaklarında insanların sevinci
- Ek 13:** II. Karabağ Savaşı Azerbaycan askeri zafer geçit töreni
- Ek 14:** II. Karabağ Savaşı zafer geçit töreninde Azerbaycan ve Türkiye Cumhurbaşkanı
- Ek 15:** Antiterör Operasyonu sonrası kurtarılan Hankenti şehrinde yapılan zafer geçit töreninde Azerbaycan Cumhurbaşkanı ve Azerbaycan askerleri
- Ek 16:** Azerbaycan Cumhurbaşkanı ve İran Cumhurbaşkanı’nın beraberindeki heyetler ile Özbekistan Taşkent’te resmi görüşü 09.11.2023
- Ek 17:** İran Cumhurbaşkanı Seyid İbrahim Reisi’nin Azerbaycan’a seferi ve ülke sınırında Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’le görüşü 19.05.2024

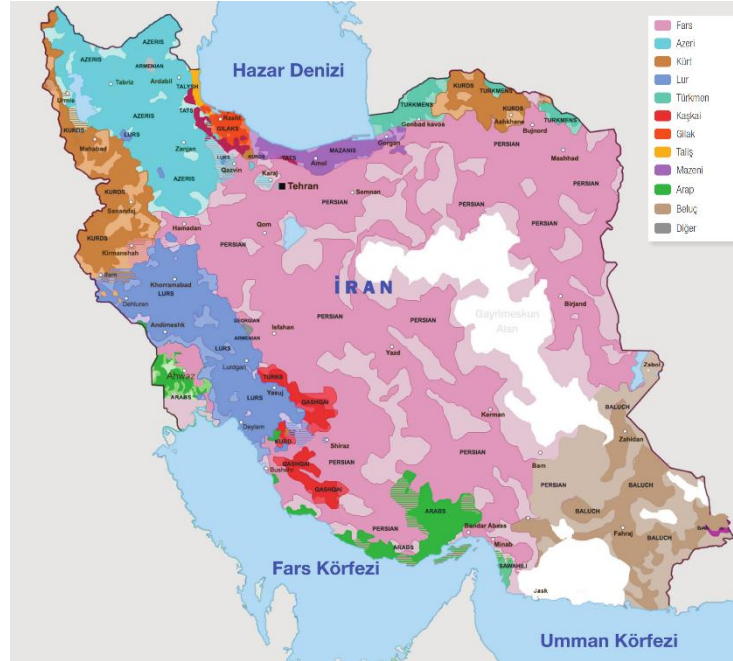
HARİTALAR

Harita 1: İran'ın siyasi haritası

<https://www.harita.gov.tr/urun/iran-siyasi-haritasi/209>

[Erişim tarihi: 09.11.2024]

Harita 2: İran'ın etnik haritası

[https://www.dakairanmasasi.com/discover-iran/genel-bakis/etnik-gruplar-ve-](https://www.dakairanmasasi.com/discover-iran/genel-bakis/etnik-gruplar-ve-diller)
[diller](https://www.dakairanmasasi.com/discover-iran/genel-bakis/etnik-gruplar-ve-diller)

[Erişim tarihi: 09.11.2024]

Harita 3: Safeviler devleti haritası

<https://www.islamtarihi.net/2017/06/safevi-devleti-1501-1736.html>

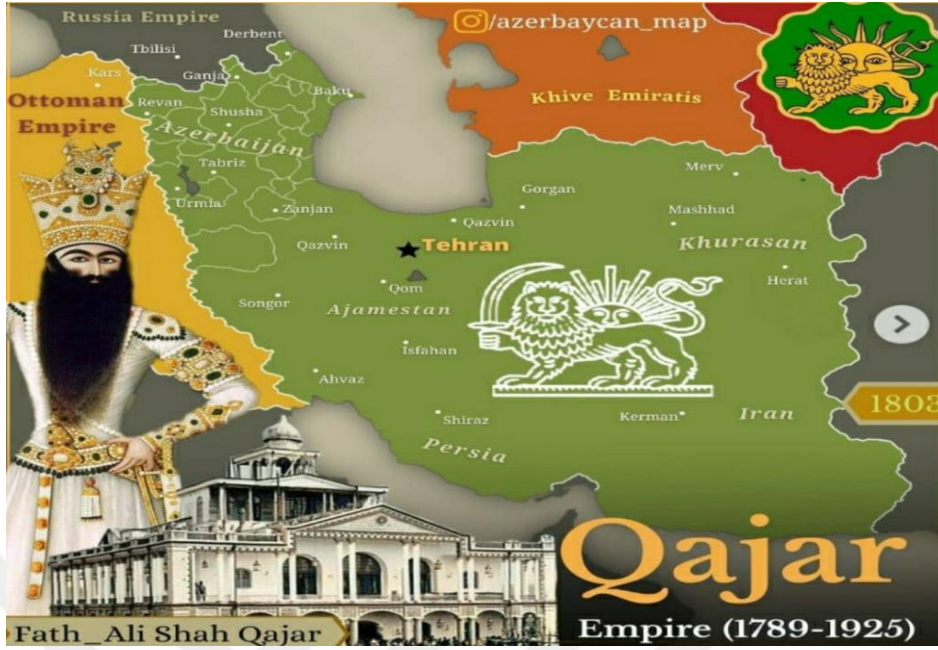
[Erişim tarihi: 09.11.2024]

Harita 4: Afşarlar hanedanı haritası

<https://millidusunce.com/misak/iranda-turk-varligihanedanliklar/>

[Erişim tarihi: 09.11.2024]

Harita 5: Kaçar devleti haritası

<https://millikimlik.az/2021/4256/> [Erişim tarihi: 09.11.2024]

Harita 6: Gülistan ve Türkmençay anlaşmaları sonucunda bölünen azerbaycan toprakları

<https://orhaajans.com/parcalanan-tarihi-azerbaycan-topppraklari/>

[Erişim tarihi: 09.11.2024]

Harita 7: Azerbaycan'ın siyasi haritası

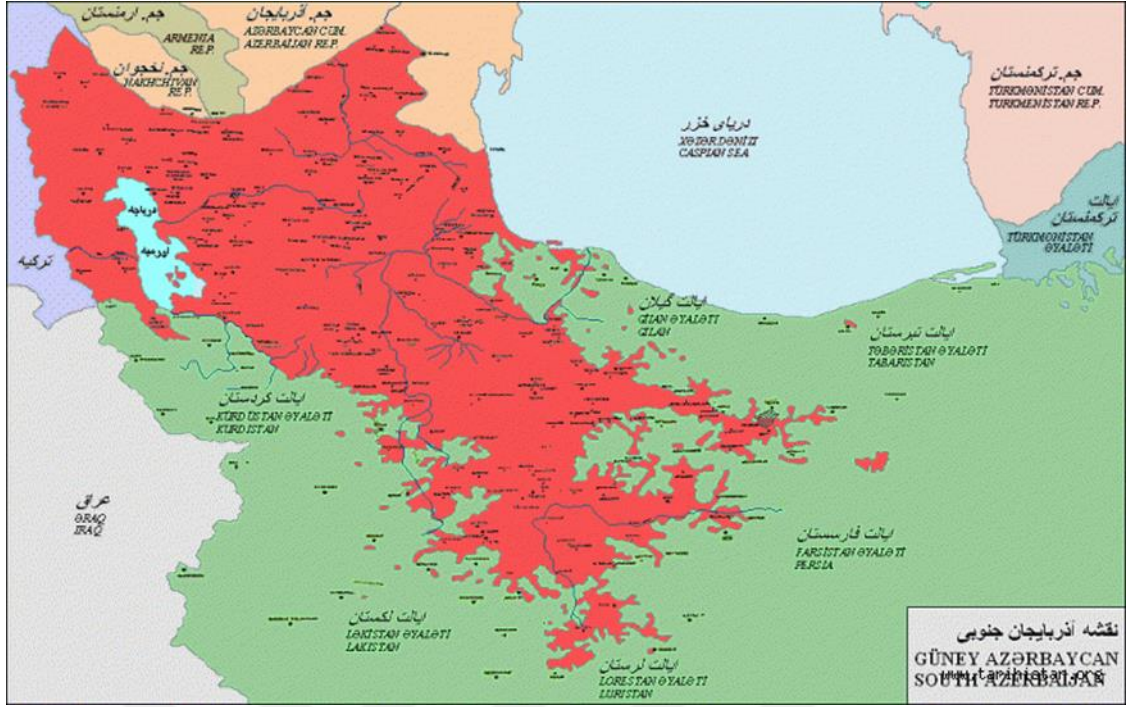
<https://www.harita.gov.tr/urun/azerbaycan-siyasi-haritasi-/650>

[Erişim tarihi: 09.11.2024]

Harita 8: Azerbaycan'ın işgalden kurtardığı bölgelerin haritada görünümü

<https://ereforms.gov.az/files/review/pdf/az/50106b9302c648fb32645cc9493f2dad.pdf> [Erişim tarihi: 09.11.2024]

Harita 9: Güney azerbaycan haritası

<https://www.tarihistan.org/iki-azerbaycan-nesib-nesibli/18140/>

[Erişim tarihi: 09.11.2024]

Ek 1: 1828 Türkmənçay anlaşmasının imzalanması

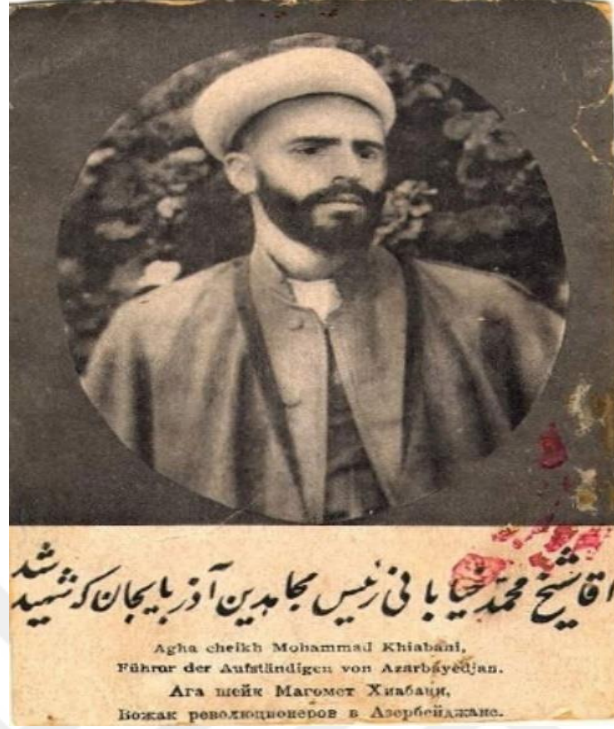
<https://www.aznews.tv/turkm%C9%99ncay-muqavil%C9%99sinin-imzalanmasindan-193-il-otur/> [Erişim tarihi: 09.11.2024]

Ek 2: İran'da meşrutiyet hareketi liderlerinden settar han

<https://sfera.az/yazarlar/74718/bir-xeyanetin-tarixicesi-settar-xan-niye-lduruldu/> [Erişim tarihi: 09.11.2024]

Ek 3: Azadistan devleti kurucusu Şeyh Muhammed Hıyabani

<https://millidusunce.com/milli-bagimsizlik-hareketinin-onde-gelen-ismi-seyh-muhammed-Hıyabani/> [Erişim tarihi: 09.11.2024]

Ek 4: Azerbaycan Milli Hükümeti Kurucusu Seyit Cafer Pişeveri

<https://www.gzt.com/mecra/iranda-sovyet-destekli-iki-cumhuriyet-projesi-3456283> [Erişim tarihi: 09.11.2024]

Ek 5: Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in İran İslam Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Ekber Haşimi Rafsancani ile görüşü. 27 Ekim 1993

<https://lib.aliyevheritage.org/tk/4563421.html> [Erişim tarihi: 09.11.2024]

Ek 6: Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in İran İslam Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Seyyid Muhammed Hatemi ile görüşü. 9 Aralık 1997

<https://lib.aliyevheritage.org/tk/7971770.html> [Erişim tarihi: 09.11.2024]

Ek 7: I. Karabağ Savaşı zamanı Ermeni çetelerin Azerbaycan'ın sivil halkına karşı uyguladığı Hocalı Katliamından foto

<https://www.turkdunyasi.tv/ermenistan-in-hocali-katliami/68/>

[Erişim tarihi: 14.11.2024]

Ek 8: I. Karabağ Savaşı zamanı yurtlarından ayrı düşen Azerbaycan Türkleri

<https://stratejikortak.com/2020/03/hocali-katliami-nedir.html>

[Erişim tarihi: 14.11.2024]

Ek 9: Hazar'ın Statüsü meselesinin çözümü. 2018 Kazakistan Aktau Zirvesi

<https://stratejikortak.com/2018/08/hazar-denizi-statu-sorunu.html>

[Erişim tarihi: 15.11.2024]

Ek 10: Nardaran Olaylarının yaşandığı Bakü'nün Nardaran kasabası.

<https://yenicag.az/nardaran-hadiseleri-ile-bagli-hebs-edilen-sexse-hokm-oxunub/> [Erişim tarihi: 15.11.2024]

Ek 11: II. Karabağ Savaşı zamanı Azerbaycan askerleri

<https://www.turksam.org/detay-ikinci-yil-donumunde-karabag-zaferi-ve-karabag-in-tarihi> [Erişim tarihi: 16.11.2024]

Ek 12: II. Karabağ Savaşı zaferinden sonra Bakü sokaklarında insanların sevinci

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycanin-zafer-kazandigi-2-karabag-savasinin-uzerinden-2-yil-gecti/2695589> [Erişim tarihi: 16.11.2024]

Ek 13: II. Karabağ Savaşı Azərbaycan askeri zafer geçit töreni

<https://azertag.az/xeber/musteqillik-tarixinin-ilk-zefer-paradi-olkemizin-herbi-qudretinin-azerbaycan-turkiye-qardasliginin-numayisi-2845983> [Erişim tarihi: 16.11.2024]

Ek 14: II. Karabağ Savaşı zafer geçit töreninde Azərbaycan ve Türkiye Cmhurbaşkanları

<https://president.az/az/articles/view/48788> [Erişim tarihi: 16.11.2024]

Ek 15: Antiterör Operasyonu sonrası kurtarılan Hankenti şehrinde yapılan zafer geçit töreninde Azerbaycan Cumhurbaşkanı ve Azerbaycan askerleri

<https://azertag.az/xeber/musteqillik-tarixinin-ilk-zefer-paradi-olkemizin-herbi-qudre-tinin-azerbaycan-turkiye-qardasliginin-numayisi-2845983> [Erişim tarihi: 16.11.2024]

Ek 16: Azerbaycan Cumhurbaşkanı ve İran Cumhurbaşkanı'nın beraberindeki heyetler ile Özbekistan Taşkent'te resmi görüşü 09.11.2023

<https://president.az/az/articles/view/62149> [Erişim tarihi: 16.11.2024]

Ek 17: İran Cumhurbaşkanı Seyid İbrahim Reisi'nin Azerbaycan'a seferi ve ülke sınırında Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'le görüşü 19.05.2024

<https://president.az/az/articles/view/65900> [Erişim tarihi: 16.11.2024]

ÖZGEÇMİŞ

Ali AGHAYEV Karabük Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünden mezun olmuştur. 2022 yılında Karabük Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında yüksek lisans eğitimine başlamıştır.

